

Paradigmák kölcsönhatása az újgrammatikus nyelvkoncepcióban

(A magyar történeti személynévkutatás a 20. század elején)

1. Noha a magyar „nyelvtudomány paradigmaticusan nem kevésbé »érett«, mint a vele egyidőben született természettudományok” (BÉKÉS 1997: 14), elmélet-történeti érdeklődése napjainkig indokolatlanul szerénynek mondható (vö. BÁRCZI 1970, BALÁZS 1970: 13, BÉKÉS 1997: 95, DEME 1974: 6–9, ÉDER 1972 stb.).

Mindemellett az egyes nyelvészeti területek történeteinek feltárását, illetve a már meglévők újragondolását időszerűvé is teszi az a tudományfilozófiai fordulat (ehhez lásd főként BÉKÉS 1997: 19–27, FEHÉR M. 1973, 1979, 1984, KUHN 1962/1984), amelynek következtében — feladva a kumulativitás elvét — lehetőségessé vált, hogy a 20. században egyeduralkodó nyelvi gondolkodásmódot „történetileg, azaz a tudomány fejlődésének egy korszakaként, nem pedig az egyszer és mindenkorra megalapozott Tudományként” szemléljük (BÉKÉS 1997: 173; a szerző kiemeléseit itt és a továbbiakban töröltem — F. K.).

Jelen írásomban magam is a nyelvstudomány történetének effajta újragondolására teszek kísérletet; a magyar nyelvészet újgrammatikus irányát a történeti személynévkutatás példáján bemutató mostani esettanulmányomban ugyanis — a szokásos kumulatív (pozitivist) nyelvészettörténeti jellemzésekkel szemben — a tudománytörténet-írás egy másik lehetséges, ám nyelvészeti vonatkozásban mindeddig csak igen ritkán alkalmazott (antikarteziánus) alternatíváját használok. Tudománytörténeti rekonstrukcióm kiindulópontjául ily módon a kuhni elképzelést (1962/1984) továbbgondoló BÉKÉS VERA ún. zárványok létével is számoló paradigmamodellje (1997) szolgál. (A korábbi tudománytörténeti leírások elméleti-filozófiai háttéréről lásd i. m. 11–22, 95, 242, valamint FEHÉR M. 1973, 1979, 1984.)

Most következő esettanulmányommal több dolgot is szemléltetni kívánok; úgy vélem ugyanis, hogy az itteni újszerű (nem-pozitivist) közelítésmód nemcsak személynévkutatásunk történeti irányáról és (általában véve) az újgrammatikusok nyelvfelfogásáról alkotott eddigi elképzeléseinket módosíthatja, de egyúttal — az esetleges lappangó antikarteziánus történeti elemek módszeres

feltárásával — körvonalazhatja egy másik, a 20. században egyeduralkodó nyelvszemlélettől radikálisan eltérő (nem-privát) lingvisztika alapjait is, továbbá — a példa tanulságainak általánosításával — alkalmas lehet az e keretben korábban megfogalmazott tudományelméleti észrevételek ellenőrzésére, esetleges finomítására is.

2. Történeti névkutatáson az írásbeliségből adatható névanyag vizsgálatát értem. A 19–20. századi vonatkozó szakirodalmat áttekintve azt tapasztalhatjuk, hogy a névkutatás ezen ága már a kezdetektől fogva élesen elkülönült az élőnyelvi névanyagon végzett feldolgozásoktól.¹

A korabeli és a történeti nevek vizsgálatának módszereiben és kérdésfelvetésében megnyilvánuló különbségek egyébként érthetők: az élőnyelvi gyűjtések alkalmat adnak az egyes nevek névadási körülményeinek alapos feltárására, míg az írásbeliségből adatható névalakok esetében a vizsgálat efféle feltételei kevésbé kedvezőek (vö. még LÖRINCZE 1951: 65).

3. A történeti személynévkutatásban (és általában véve a nyelvtudományban) manapság is érvényesülő szemlélet közel másfél százados múltra tekint vissza: a privát–nem-privát nyelvfilozófiai nézőpontok paradigmameghatározó szerepére hivatkozva (vö. például BÉKÉS 1997: 33–4, SÁNDOR 1999a: 1391, 1999b: 595–6) ugyanis azt mondhatjuk, hogy „a történeti-összehasonlító nyelvészet kialakulása óta nem volt paradigmaváltás a nyelvészetben” (BÉKÉS 1997: 37); a 19. század második felének, illetve a 20. század elejének meghatározó pozitívista iskolái már éppúgy privát szemléletű előfeltevésekre alapoztak, mint a későbbi nyelvészeti irányzatok.

Noha a nyelvtudomány egyéb területein e másfél század alatt a privát nézetrendszer különböző irányjai (a történeti-összehasonlító iskola, valamint az ebből leágazó újgrammatizmus, ezt követően a strukturális, majd — bizonyos területeken — a generatív szemlélet) váltották egymást, a történeti személynévkutatás — sajátos, a dolgozatban részletesen tárgyalandó helyzetéből adódóan — ennél sokkal egységesebb képet mutat; a nyelvészet ezen ágának ugyanis a történeti-összehasonlító iskolát a 19. század végén felváltó újgrammatizmus napjainkig meghatározó irányzata maradt.

Az újgrammatikus szemléletű történeti személynévkutatás ilyen értelemben vett teljes történetének bemutatására ugyanakkor egyetlen tanulmány nem vállalkozhat; ezért mostani írásomban csupán annak 20. század eleji helyzetét, pontosabban az 1900 és 1925 közötti negyedszázad személynévtani munkálatait

¹ Nem tartottam célszerűnek, hogy írásomban az újabb személynévtani szakirodalom szóhasználatát követve a névkutatás e két ágát a strukturális nyelvészet terminológiájából vett *szinkrón* és *diakrón* jelzőkkel különítsem el (vö. például BENKŐ 1949: 116, 118, B. GERGELY 1977: 8–10, HAJDÚ 2003: 760); a fogalompár ’jelenkori’ és ’régí’ értelmű használata ugyanis eltávolodott a saussure-i nyelvelmélet eredeti felfogásától.

kísérlem meg áttekinteni. Mindazonáltal e huszonöt év (némileg mechanikusnak tűnő) kiragadása az újgrammatikus történeti személynévtan mintegy százéves legutóbbi időszakából több szempontból is ideálisnak látszik.

3.1. A nyelvtudományban (így a névkutatásban is) a 19. század második felének paradigmaticus vitái után (vö. i. m. 163–73) a 20. század elején válik (a *tudományos* jelzőt kizárólagosan birtokló) egyeduralkodóvá az a pozitivistá nyelvfilozófia, amit a történeti-összehasonlító iskola, illetve az ebből kinövő újgrammatikus irány képviselt.

E nyelvszemlélet századeleji megerősödését mutatja az analitikus-történeti iskola képviselőit egybeszervező Magyar Nyelvtudományi Társaság megalakulása is (1903), amelynek hivatalos folyóirata az 1905-ben induló Magyar Nyelv lett. Nem véletlen, hogy ettől kezdve ez a kiadvány vált a történeti személynévkutatás legjelentősebb fórumává — szemben a korábban ilyen szempontból élen járó Századok, Turul történettudományi folyóiratokkal, valamint a Nyelvtudományi Közleményekkel. (E témában 1905 és 1925 között a Magyar Nyelvben jelent meg a legtöbb, pontosan 121 publikáció.)

3.1.1. A korabeli nyelvtudomány történeti érdeklődése oly mértékben kedvezett a névkutatás ezen pozitivistá-etimologizáló irányának, hogy az — szemben a kevésbé preferált korabeli élőnyelvi névvizsgálatokkal — a századelőn rohamos fejlődésnek indult, így a húszas évekre — főként MELICH JÁNOS, GOMBOCZ ZOLTÁN és PAIS DEZSŐ munkássága révén — már az e paradigmán belüli szaktudományos alapelvek és módszerek tekintetében is teljességgel kiforrottá vált (vö. BÁRCZI 1958: 124–5, BENKŐ 1949: 119–21; a 19. századi személynévtani munkálatok kumulatív szemléletű bemutatását lásd MIKESY 1970, PAPP 1970).

Mindezeket figyelembe véve nem tarthatjuk véletlennek, hogy a történeti személynévkutatás eredményei is elsősorban a vele szorosán összefonódó nyelv- és helyesírás-történetet, valamint a történettudományt segítették. (Tudományfilozófiai szempontból ugyanakkor az is teljességgel érthető, hogy ezt a természet-szerűleg adódó ténytet a későbbi, a történeti személynévtan megállapításaiból nem profitáló paradigmán belüli rivális, a strukturális névelmélet — kumulatív nézőpontjából adódóan — gyakran mint a történeti személynévtan „fogyatékoságát” értékeli.)

Az előbbi hatás természetesen fordított irányban is érvényesült. A korabeli nyelvtudomány tematikus átrendeződése igen kedvező volt történeti névkutatásunkra nézve; azzal ugyanis, hogy a 19. századi nyelvészet finnugrisztikai meghatározottsága helyett a századfordulón mindinkább a magyar nyelv kérdései kerültek előtérbe, egy-egy név eredetének feltárása során számos a magyar nyelv történetére, valamint hangjelölési sajátosságaira vonatkozó új ismeretet is hasznosíthatott a névfejtő. A történettudomány eredményei pedig — természetsze-

rüleg — a névmagyarázatok pozitívista megalapozásában nyújtottak igen nagy segítséget.

3.1.2. Az etimologizáló személynévtan 20. század eleji virágkorát illetően nem feledkezhetünk meg az ekkor hasonló okok miatt ugyancsak jelentős történeti helynévvizsgálat motiváló hatásáról sem: a nagyszámú személynévi eredetű helynév magyarázata során ugyanis névfejtőink többnyire nem elégedtek meg a személynévi származás tényével, hanem — a tulajdonnevek közszoói eredetének axiómaként kezelt tételéből adódóan² — a végső etimon feltárására törekedtek. Ennek következtében vált a helynévkutató feladatává az adott személynév eredetének magyarázata is.³

3.2. Azt, hogy vizsgálódásunk felső „határát” éppen a húszas évekre tegyük, az előbbieken túl még a történeti személynévkutatásnak az 1920-as évektől észlelhető tematikus változása is indokolhatja. Míg a korábbi tanulmányok ugyanis főként az ómagyar kori névadással foglalkoztak, a húszas években a 16–18. század személynéveinek kutatása került előtérbe (BÁRCZI 1958: 125). Ezen időszak névanyagának feldolgozása pedig az előbbtől némileg eltérő kérdéseket vetett fel, és részben más vizsgálati módszereket követelt.

4. Mivel a magyar történeti személynévkutatás 20. század eleji helyzetét — a bevezetőben leírtakkal összhangban — a privát–nem-privát nyelvfilozófiai ket-tősségre alapozó és az ún. zárványok meglétével számoló BÉKÉS-féle paradigmamodell nézőpontjából igyekszem áttekinteni, a századelő újgrammatikus személynévkutatásának munkálatait az alábbiakban főként az e nyelvszemléletre jellemző pozitívista alapelvek és módszerek felől közelítve mutatom be. Emellett azonban — a BÉKÉS-féle modelltől némileg eltérő módon — igyekszem feltárni a korabeli újgrammatizmus olyan esetleges lappangó jegyeit is, amelyeket egy másik (antikarteziánus) nyelvfilozófiából származtathatunk.

² Noha napjaink privát szemléletű névelméleti kutatása a tulajdonnevek elsődlegességének/másodlagosságának kérdésében meglehetősen bizonytalan (erről lásd például HOFFMANN 1993: 17–21, 25–6, J. SOLTÉSZ 1979: 24–6), a tulajdonnevek közszoói eredetének álláspontját a korabeli nyelvtudomány evidenciának tekintette.

Ezt igazolhatja az a tény is, hogy a történeti személynévkutatás 20. század eleji közleményeiben a tulajdonnevek másodlagosságának explicit kifejtésére csupán MELICH JÁNOSNÁL találunk példát: „minden egyes tulajdonnév köznyelvi használatú szóból ered. E tétel egyetemes érvényességét nem rontja le az, hogy sok tulajdonnévnek alapjául szolgáló szó köznyelvi értelmét nem tudjuk megmondani, nem tudjuk pedig sokszor azért, mert az a nyelv, a melyből egy-egy tulajdonnév megfejtendő volna, régen nyom nélkül eltűnt” (1906a: 54, a szerző kiemelését töröltem — F. K.; vö. még 106, 1907: 166).

³ Ehhez lásd például az alábbi személynévi etimonú helynevekkel (is) foglalkozó korabeli közleményeket: BÁTKY 1917, CSÁNKI 1906, HISTORIKUS 1909, JÓSA 1914, K. 1922, KARÁCSONYI 1905a, 1908a, 1908b, 1908c, 1923, 1924, M. 1922a, MELICH 1906a, 1912, 1916, 1919, 1921, 1923, NÉMETH 1922, 1925, PAIS 1914, PROHÁSZKA 1913, RÁSONYI NAGY 1923–1927, TOLNAI 1910, WERTNER 1905b, 1915b, 1917b.

5. A 20. század elején „nyelvészeti és történeti folyóiratokban még igen sokan foglalkoztak egyes nevek magyarázatával, e névmagyarázatok azonban különösebb figyelmet nem érdemelnek” — írja BENKŐ LORÁND „A történeti személynévvizsgálat kérdései” című tudománytörténeti áttekintést is nyújtó tanulmányában (1949: 121). A szerzőnek a személynévtani szintéziseket a marxista nyelvtudomány jegyében sürgető kumulatív nézőpontjából a korabeli etimológiák valóban elhanyagolhatóak, az újgrammatizmus alapelvei és módszerei feltárását célzó tudománytörténetnek ugyanakkor e névfejtések — a korabeli analitikus nyelvészet egyik legjellegzetesebb műfajaként — éppen a gerincét képezik.

5.1. Bár minden etimológiai elképzelés kiindulópontjául — akarva-akaratlan — a kutató nyelvérzéke szolgál, a két nézetrendszer képviselői mégis eltérően vélekednek ennek tudományos alkalmazhatóságáról. Míg a romantikus-liberális (antikarteziánus) névfejtők igen nagy mértékben építenek a természetes (anya)nyelvérzésekre, a privát szemléletű etimológiák szerzői — az objektív igazságban való hitükből következően — ezt a tényezőt, amilyen mértékben csak lehet, mellőzni igyekeznek, így mindenekelőtt az adatokra, illetve az ezekből megállapítható karteziánus előfeltevésszerű összefüggésekre alapoznak. (A kétféle módszerről lásd még BÉKÉS 1997: 146–72.)

A 19. század második felének szófejtéseiben még mindkét szemlélet jelen volt; a századforduló etimológiáiban azonban mindinkább a privát nézetrendszer vált egyeduralkodóvá (azaz: a tudományosság egyedüli jogos képviselőjévé). A paradigmák közötti küzdelem nyomát már csak a SIMONYI és SZARVAS szerkesztette (tulajdonnévi adatokat is tartalmazó) „Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig” című munka (1890, 1891, 1893) utóéletében fedezhetjük fel. BALLAGI ALADÁR e szótárt bíráló írása (1903) ugyanis annak a 19. századi paradigmatisztikus természetű vitának az utolsó fejezete, amely apja, a neológus BALLAGI MÓR és az ortológus SZARVAS GÁBOR között zajlott. (Az ifjabb BALLAGI nem-privát nyelvész szemléletéhez lásd főként munkája „Nyelvújítás és orthológia” című fejezetét: i. m. 69–77).

A pozitivistáknak szembejövő válaszára BALLAGI ALADÁR e kritikájára MELICH JÁNOS adja, aki a „Laikusok évada” (1904a) és a „»Ritus explorandae veritatis«” (1904b) írásaiban — mint ahogy azt már a tanulmányok címválasztásai is mutatják — a pozitívizmus módszertanához nem igazodó BALLAGI-féle tulajdonnévi olvasatokat (tkp. névmagyarázatokat) az abszolút tudományos igazság képviselőjeként egyszerűen dilettánsnak tekinti. (Ez a kutatói hozzáállás egyébként a pozitivisták koncepció egyeduralomra jutását követően sem változott; a privát szemléletű munkák szerzői — a korábbi elképzeléseket idézve — továbbra is különbséget tettek paradigmán belüli, ám időközben megcáfolt kijelentések mint „okozatos tévedések” és a karteziánus nézetrendszerbe nem illő „naiv tévelygések” között. E kritikai magatartáshoz lásd még BÉKÉS 1997: 20, 156.)

5.2. Noha az újgrammatikus irányt a századforduló évtizedeiben egyre több bíráló érte (erről lásd például BALÁZS 1970, BEZECZKY 2002: 28–40, H. TÓTH 1996: 136–43, MÁTÉ 1997: 109–15, 147–58, ROBINS 1999: 201–6, RÓNA-TAS 1978: 116–29), mégis természetszerűnek tarthatjuk, hogy a korabeli (név)etimológiák — történeti-pozitivisták szemléletük következtében — az újgrammatikus alapokon álló elmélethez és módszertanhoz kötődtek leginkább.

5.2.1. Az újgrammatikus névmagyarázatok (és általában a szófejtések) privát nyelvszemléletének tipikus megnyilvánulását tapasztalhatjuk mindenekelőtt abban, hogy ezen etimológiák írói — a folytonos nyelvi heterogeneitást hangsúlyozó nem-privát állásponttal szemben — a természetes nyelveket alapvetően homogénnek tekintették. „Az újgrammatikusok és követőik számára a homogeneitás összekapcsolódott a tudományosság követelményével. Mintha a nyelvészet kizárólag akkor lehetne tudomány, ha a nyelvet homogén jellegű tárgynak fogná fel” (BEZECZKY 2002: 88). Ennek megfelelően az újgrammatikusok munkáikban — nyelvészetük történetiségéből adódóan — a nyelvi változatosságra csak időbeli vonatkozásban, de legfeljebb területi szempontból figyeltek fel; ám a heterogeneitás e két típusát minden esetben sajátosan leszűkítve, karteziánus keretek között értelmezték.

Míg a nem-privát elképzelés szerint a nyelv csakis dinamizmusában ragadható meg, a korabeli pozitivisták munkái szerzői (csakúgy, mint napjaink privát szemléletű nyelvtudományának képviselői) a nyelv természetes működését meglehetősen statikus formában képzelték el: az időbeli változatosságot ugyanis rendre úgy írták le, mint valamiféle elmozdulást az egyik homogén állapotból egy másik, szintén egynemű állapotba. A területi heterogeneitás sajátos, privát értelmezése pedig elsősorban abban mutatkozik meg, hogy a pozitivisták etimológiák írói — szemben az egybemosódó nyelvváltozatok állandó kölcsönhatásával számoló nem-privát felfogással — a különböző nyelveket kivétel nélkül élesen elhatárolták egymástól; ez teremtette meg az ún. belső eredetű és idegen etimonú alakok szigorú kettősségét valamennyi szó- és névfejtésben. Ehhez hasonlóan ítélték meg az egy nyelven belüli nyelvjárásokat is, ezeket ugyanis egymástól eléggé határozottan elkülönülő, egyenként homogén dialektusoknak tekintették⁴ (ez utóbbihoz vö. még BEZECZKY 2002: 29, MÁTÉ 1997: 134, ROBINS 1999: 202; az újgrammatizmus ettől eltérő — belső ellentmondásokról árulkodó — álláspontjáról lásd például RÓNA-TAS 1978: 104–16).

A pozitivisták etimológiák fő módszertani alapelve szintén karteziánus természetű: míg a nem-privát felfogás szerint ugyanis a nyelvi változást valamennyi,

⁴ Ehhez lásd például a következő személynévi etimológiák érvelését: GOMBOCZ 1916: 310, GOMBOCZ–MELICH 1914–1930: 922, 934, 1024, KARÁCSONYI 1923: 27–8, LOSONCZI 1915: 261–2, M. 1922b, MELICH 1903, 1907: 168–70, 175, M. KOSSA 1925, TÖRÖK 1911: 130, ZOLNAI 1924: 31–2.

az egyén életét meghatározó tényező (pontosabban: ezek együtthatásának eredménye) előidézheti, a privát szó- és névfejtések rendre a beszélőtől függetlennek gondolt, mechanikusan végbemenő hangváltozások újgrammatikus előfeltevésére, vagyis (a magyarázatok során gyakran analóg példákkal is megerősített) hangtörvények meglétére alapoznak⁵; bár, tegyük hozzá, hogy e hangtörvényeket a korabeli nyelvtudományban — az alább részletesen is tárgyalandó okok miatt — már nem tekintették kivétel nélkülieknek.

A szó- és névfejtések egyébként e módszertani alapelv tekintetében sem mutatnak különbséget; a közsavak elsődlegességének evidenciaszerű tételére alapozó korabeli állásfoglalás szerint ugyanis „a tulajdonnevek ugyanazoknak a hangtani törvényeknek, változásoknak vannak alávetve, mint a köznyelvi használatú szavak” (MELICH 1906a: 55; vö. még 1913: 353).

5.2.2. Az újgrammatikus iskolával szembeni kritika természetesen nem maradt hatás nélkül: a bíráló megjegyzések alapján az irányzat képviselői igen hamar (már a 19. század végén) módosították elképzeléseiket.

Mivel a kritika leginkább a hangváltozások kivétel nélküliségének tételét marasztalta el, az újgrammatikusok, belátva ezen elv tarthatatlanságát, a hangtörvények mellé bevezettek egy másik, az előbbi kisegítő módszertani fogalmat, az analógiát. E tényező — egyfajta, a mechanikusnak vélt hangmódosulásokkal szemben álló, egyénhez kötött komponensként — a „szabályos” hangváltozás alóli kivételeket volt hivatott magyarázni (vö. még GOMBOCZ 1903/1997: 22–31, 1922/1997: 98–100, MÁTÉ 1997: 91–3, ROBINS 1999: 201).⁶

⁵ Noha ennek szemléltetésére szinte bármelyik korabeli (személynévi) etimológia gondolatmenetét idézhetnénk, álljon itt mégis példaként egy rövid összegzés MELICH JÁNOS egyik névfejtéséről (1913: 352–6): „Melich János a Magyar Nyelv 1913. októberi számában az *Ajtony*, *Ajton* személy- és helynév eredetét igyekszik megfejteni [...]. Szerinte az *Ahtum*, *Ohtum* személynév *ht*-je eredetibb *lt*-ből származott s aztán szabályszerű hangváltozással *jt*-vé lett. Így tehát *Achtum*, *Ohtum*, *Ajton*, *Ajtony* ugyanaz a szó, mint a köztörök *altın* = arany (ujgur *altun*, csuvas *iltən* = arany, stb.)” (PRÖHLE 1913: 445).

E magyarázó elv általánosságát alátámasztandó jegyzem meg, hogy MELICH *Ajtony*-etimológiáját már közvetlenül a megjelenése után számos, ám módszertanát tekintve azzal azonos előfeltevésű kritika érte (vö. például BEKE 1914, GOMBOCZ 1914a, 1914b: 341–2, MADZSAR 1914, PRÖHLE 1913), sőt 1913 végén még maga a szerző is módosította némileg elgondolását (GOMBOCZ–MELICH 1914–1930: 41).

⁶ E két módszertani elv utóéletével kapcsolatban jegyzem meg, hogy ezek — újgrammatikus örökségként — napjaink (névkutatáson kívül eső) történeti nyelvészetében is jelen vannak. (Ehhez lásd például BARCZI hangtörténeti szintézisének gyakorlatát: 1967.) Igaz, újabb nyelvtörténeti munkáink a mechanikus hangmódosulások tekintetében már sokkal óvatosabbak, hiszen — okulva az újgrammatikusokat ért kritikából — a szabályszerű hangváltozások tételének gyengébb (azaz: „kivételekkel” is számoló) változatát már nemcsak az érvelés során hirdetik, de ezzel kapcsolatos álláspontjukat terminológiai oldalról is érzékeltetni kívánják; e munkák a *hangtörvények* helyett ugyanis rendre *hangfejlődési tendenciák*-ról szólnak (vö. például i. m. 98).

Ez utóbbi elv nem, de az analógia — a saussure-i elmélet nyomán — még a strukturális névkutatásba (és általában véve a strukturális nyelvészetbe) is átörökítődött. Noha SAUSSURE a nyelvi változások rendszertelenségét hirdette, így azok szabályos voltát nem fogadta el (vö. 1916/1997:

Nyilvánvaló, hogy a nyelvhasználók asszociációira alapozó (tehát: nem-privát jellegű) analógia alkalmas volt a beszélőktől függetlennek gondolt (azaz: karteziánus keretek között értelmezett) hangváltozások ellensúlyozására. Az újgrammatikusok a fizikai jellegűnek vélt hangtörvényekhez nem igazodó, pozitivisták nézőpontból tehát deviánsnak minősülő eseteket az analógia segítségével könnyen magyarázhatták. Ily módon az uralkodó (privát) paradigma gondolatmenetének — latensen, egyfajta segédelvként — egy antikarteziánus nyelvkoncepcióból származó elem is részévé vált.⁷

Az analógiának — éppen azért, mert a másik (nem-privát) paradigmához tartozott — a pozitivisták gondolatmenetbe való beépítése természetesen nem volt egyszerű. Ennek nehézsége egyértelműen megmutatkozik például az újgrammatikusok ama kezdeti (19. század végi) törekvésében is, mi szerint „analógiás magyarázat csak kivételesen és csakis abban az esetben alkalmazandó, ha a kérdéses hangalak a hangtörvényekből semmiképpen nem magyarázható” (GOMBOCZ 1903/1997: 23).

Ily módon a beszélők asszociációira alapozó analógia csakis sajátosan, egyfajta karteziánus leszűkítéssel integrálódhatott az újgrammatikus gondolatmenetbe. Noha a nyelvhasználók képzetársításai egyénenként eltérőek, e pozitivisták koncepcióiban az egy nyelvet, illetve nyelvjárást beszélők asszociációi mégis egységesek: mindig egyidőben és egyformán jelentkeznek.⁸

A nem-privát jellegű analógia módszertani elvé emelése természetesen vezetett az újgrammatikus iskola korábbi, meglehetősen merev (karteziánus) nyelvfelfogásának ahhoz a (klasszikus tudománytörténetekben is sokszor emlegetett) „lazulásához”, amelynek következtében a századelő etimológizáló kutatóinak tekintélyes többsége ezen irányzatnak már „egy lényegesen hajlékonyabb változatában szemlélte a nyelvi valóságot” (MÁTÉ 1997: 88–9).

106–11, 116), az ugyancsak egyfajta rendezettséget jelentő analógiával azonban — minden bizonnyal újgrammatikus múltjából adódóan, ám az előbbi előfeltevésnek mindenképpen ellentmondva — mégis számolt (i. m. 177–89).

⁷ A teljesség kedvéért jegyzem meg, hogy az *analógia* terminus a korabeli nyelvtudományban karteziánus értelemben is használatos volt; e jelentésében valamely szabályszerű hangváltozással alakult forma más nyelvi elemekkel való keletkezéstörténeti hasonlóságát fejezte ki. (*Az analógia* ilyen értelmű használatához — a számtalan idevágó eset közül — lásd például MELICH 1924: 113–4.)

Az *analógia* (és valamennyi, a dolgozatban a későbbiekben elemzendő) szakszó kapcsán fontos hozzátennem ugyanakkor azt is, hogy egy adott terminus környezettől meghatározott „jelentései” értelmezésében — az antikarteziánus nézőpontnak és a használatelvi szemantikának megfelelően — nem különülnek el izoláltan, hanem (egyénenként eltérő módon) összefonódnak, miközben sajátosan hatnak is egymásra; a konkrét jelentések domináns jegyei azonban a kontextusból mindig meghatározhatók.

⁸ Ehhez lásd például a következő (személynévi) etimológiák érvelését: HORGER 1924, MELICH 1914b, PAIS 1913a: 32, 1916: 367, 1918: 194, 1925: 109–10, 112, SÁGI 1914: 223.

Teljességgel érthető ugyanakkor, hogy a latens paradigmatis kevertség e rugalmasságon túl egyúttal egy sajátos, belső ellentmondást is eredményezett az újgrammatikus gondolatmenetben. Ily módon „az elmélet és a gyakorlat nem mindig fedte egymást, elvi követelményeiknek a gyakorlati munkában nem mindig tudtak következetesen érvényt szerezni” (i. m. 91). Nem véletlen, hogy a tudománytörténetekben szokásosan szerepeltetett újgrammatikus alapelveket klasszikus formájukban az irányzatnak nem minden képviselője fogadta el; „kizárólag nézeteik, módszereik és gyakorlatuk alapján még azt sem lehet egyértelműen megmondani, kit kell újgrammatikusnak, és kit az újgrammatikusok ellenfelének tekinteni” (BEZECZKY 2002: 29–30).

5.2.3. A nyelvhasználók asszociációira alapozó analógia tulajdonképpen nem más, mint a beszélők nyelvérzékének természetes megnyilvánulása. A nyelvérzék nem-privát múltjáról tanúskodik az is, hogy az e fogalmat módszertani segédelvként használó újgrammatikusok — pozitivista meghatározottságuk ellenére — érvelésük során kivétel nélkül igazodnak ahhoz az (eredendően antikarteziánus) elképzeléshez, mi szerint a nyelvérzék csakis anyanyelven (értsd: az egyén legtermészetesebben használt nyelvváltozatában) működhet spontán módon.⁹ (A nyelvérzék nem-privát fogalmáról lásd még BÉKÉS 1997: 159–61.)

Az (anya)nyelvérzéknek az újgrammatikus hangtörvényeket pótló módszertani eszközként való használatát — a számtalan itt idézhető eset között — igen szemléletesen példázzák MELICH JÁNOS azon írásai, amelyekben a szerző a keresztnevek átvételének kérdését taglalja.

MELICH kezdetben úgy vélte, hogy az *-us* végződés nélküli keresztnevek olyan nyelvek segítségével kerültek a magyarba, amelyekben e személynevek ugyancsak *-us* nélküli alakban fordulnak elő, tehát az olasz, a német, illetőleg a szláv nyelvek közvetítésével. A magyar névformákat MELICH e nyelvekből az újgrammatikus hangtörvények segítségével kifogástalanul magyarázhatónak gondolta (1905, 1907; vö. még 1914b: 97).

Később azonban számos olyan keresztnevi formára figyelt fel (*Ágoston, Ambrus, Anna, Antal, Péter* stb.), amelyeket az újgrammatikus módszertannak megfelelő lépésekkel a fent említett nyelvekből mégsem lehetett levezetni (i. m.

⁹ MELICH JÁNOS személynevekről írott dolgozatában — az ottani elképzelését alátámasztó kitérőként — például így érvel: „A magyarban szláv eredetűek a *medencze, pálcza, pincze, piócza, szelencze, Tapolcza, tömlöcz* szavak. A szlávban e nevek így hangzanak: *měděnica, palica, pivňnica, solňnica, Toplica, тъмъница*. A szláv ember nyelvérzéke — tudván e szavakat elemezni — kicsinyített alakoknak érzi, s szövegükben szerinte deminutiv functio van. De vajjon van-e magyar ember, a kinek nyelvérzéke a fenti magyar *medencze, pálcza* stb. szavakban a deminutiv [sic!] functiót érezné. Bátran mondom, hogy nincs. Csak ha nyelvérzéke elemezni tudná e szavakat, s közöttük, vagy pedig az elvont és a képzett alak közt valami jelentésbeli kapcsolatot érezné, csak akkor történhetnék itt akár szó, akár képző-elvonás” (1914b: 252; vö. még 101, 104, 254).

99–104). Ezért másik, immáron a nyelvérzékre alapozó elmélettel állt elő: az új elképzelés szerint a latin *-us* végű keresztnevek a magyarba változatlan formában kerültek át, de itt e nevek *-us* végződéseinek egybeestek a magyar *-is*, *-üs* ~ *-us* kicsinyítő képzős nevek végeivel, ennek következtében „a nyelvérzék ezt a funkciót érezte bele az átkerült latin *-us* végű keresztnevek szövegébe is” (i. m. 250), majd a deminutív képzőnek vélt elem elvonásával új, rövidebb névformát hozott létre (vö. i. m. 249–55).

Mivel MELICH ezt az elméletet (csakúgy, mint az előzőt) általános érvényűnek tekintette, a „Magyar etymologiai szótár” című munka (1914–1930, 1934–1944) keresztnevi eredeztetéseit szerzőtársával, GOMBOCZ ZOLTÁNNAL már e fel fogás szerint készítette el — a szócikkek kritikai részében egyenként helyreigazítva saját, immár megcáfolt korábbi névmagyarázatait is (1914–1930: 18, 89, 98, 102, 357, 366, 374, 377, 782, 784; vö. még GOMBOCZ 1915: 343).

Az idegen paradigmából származó nyelvérzék fogalmának másodlagos (a pozitivisták módszereket kiegészítő) elvként való használatát ugyanakkor egyértelműen mutatja, hogy MELICH JÁNOS a keresztnevek átvételével kapcsolatosan később mégis egy másik, az újgrammatikus nyelvkoncepcióhoz jobban igazodó magyarázatot keresett: ettől kezdve az előbbi elképzelést nem tartotta kizárólagosnak, így a magyar *-us* nélküli keresztnevek nagy részét már nem a magyarba a latinból bekerült *-us* végű személynevek elvonással keletkezett formáinak gondolta, hanem inkább latin megfelelőik különböző ragozott alakjaiból származtatta (1940). (A névkutató keresztnevekkel kapcsolatos elméleteiről — kumulatív megközelítésben — lásd még BENKŐ 1949: 119–20, KISS 1995: 53–5.)

5.2.4. Az (anya)nyelvérzék természetes működésének azon fajtája, amellyel a beszélők a számukra már nem áttetsző szavaknak új motivációt teremtve idéznek elő nyelvi változás(oka)t, a korabeli szó- és névmagyarázatokban (csakúgy, mint napjaink szófejtéseiben) módszertani segédelvként alkalmazva kiemelt szerepet kap: a nyelvhasználók képzetársításainak legintenzívebb megnyilvánulási formájaként rendre külön terminussal, *népetimológia* néven tűnik fel.¹⁰

Mivel a pozitivisták nyelvészeti képviselői — az objektív igazságban való hitükből következően — elítélték és tudománytalannak minősítették a dominánsan a kutató nyelvérzékére építő (tehát: antikarteziánus) etimologizálást, érthető,

¹⁰ Mivel ennek illusztrálására számtalan példát említhetnénk, ezúttal csupán HORGER ANTAL egyik névfejtését idézem: „A *Boromissza* családnév szemmel láthatóan a *Bornemissza* névből változott el. Az *ë* helyén álló *o* nyilván magánhangzó-illeszkedés eredménye. De miért esett ki az *n*? [...] *Bornemissza*-ból előbb hangzóilleszkedéssel *Bornomissza* lett, s [...] ebből aztán az értelmesítésre törekvő népetimológia alkotta a mai *Boromissza*” (1908: 467–8; a szerző kiemelését töröltem — F. K.).

A *népetimológia* terminus ilyen használatához lásd még BEKE 1913, CSÁNKI 1906: 385, GOMBOCZ–MELICH 1914–1930: 29 (itt: *tudákos etymologia-ként*), 143, 173, 488, 550, 916, KARÁCSONYI 1924, MELICH 1906b: 160, 1914b: 253.

hogy egyfajta „módszertani” rokonságot véltek felfedezni a szófejtés nem-privát típusa és a beszélők természetes újraértelmesítési szándéka között. Így nem véletlen, hogy a *népetimológia* szó nem-pozitivisták ihletettséggel használatával párhuzamosan (de azzal szorosan, sőt igen gyakran elválaszthatatlanul összekapcsolódva) karteziánus értelemben is jelen volt a köztudatban: ez utóbbi jelentésében a pozitívizmus módszertanához nem igazodó, e szemszögből tehát tudománytalanak minősülő szómagyarázatok megnevezésére szolgált (vö. például GOMBOCZ–MELICH 1914–1930: 79, 284, 345, SIMONYI 1915).¹¹

5.2.5. A szabályszerű változásokhoz nem igazodó eseteknek az újgrammatikus gondolatmenetbe való beillesztése érdekében módszertani fogalomként bevezetett analógia ugyanakkor — bár igen sok szó- és névalak kialakulásának adta (az e paradigmán belül kielégítőnek minősülő) magyarázatát — etimológiai segédelvként csak valamely, a képzettársítás alapjául szolgálni tudó analóg hangsornak az adott nyelvben, illetőleg nyelvjárásban való megléte esetén volt használható. Ennek hiányában az újgrammatikus szófejtők csupán az ilyen hangalakok homályos keletkezéséről szólhattak, esetleg valamilyen, eddig felderítetlen asszociációs változásra hivatkozhattak.

Figyelembe véve az újgrammatikus nyelvkoncepció előfeltevéseit, teljességgel érthető, hogy e rendhagyó esetek külön névvel, mégpedig a privát nyelvszemlélethez igazodó változások nevéhez képest antonim elnevezéssel tűnnek fel a szakirodalomban. A hangmódosulások törvényszerűségeivel ellentétes irányú, megokolatlan asszociációs változások¹² mellett tipikusan pozitivisták eljárásnak tekinthető az is, hogy — míg a karteziánus nézőpontnak megfelelő hangalakokat mint „normális” eseteket a privát nyelvtudomány képviselői *etimologikus*-nak nevezik — az újgrammatikus módszerekkel nem magyarázható többlethangokat — éreztetve azok „szabálytalan” voltát — rendre az *inetimologikus* megkülönböztető jelzővel illetik.¹³

¹¹ E terminológiai kettősség mellest még napjaink privát szemléletű nyelvészetében is megvan, a *népetimológia* fenti jelentései manapság is összefonódnak. (Ehhez lásd például HAJDÚ MIHÁLY legújabb személynévi szintézisének gyakorlatát; 2003: 59–71).

¹² Ehhez lásd például az e gondolatmenetben szabályosnak tekinthető asszimiláció fordított folyamatoként feltűnő, ám rendre felderítetlen indítékú disszimilációt (GOMBOCZ–MELICH 1914–1930: 102, 833 stb.). (E jelenség egyébiránt újabb történeti nyelvtudományunkra is jellemző; vö. például BÁRCZI hangtörténeti szintézisének vonatkozó részével; 1967: 125–9.)

¹³ Ilyen többek között a következő személynév-magyarázatok szóhasználatát: GOMBOCZ 1924a, GOMBOCZ–MELICH 1914–1930: 283, MELICH 1914b: 102, SÁGI 1914: 223.

Itt jegyzem meg, hogy e felfogás — újgrammatikus örökségként — napjaink történeti nyelvtudományát is jellemzi: a privát paradigma módszereivel nem magyarázható többlethangok ma is rendre az *inetimologikus*, illetőleg az *anorganikus*, *szervetlen* és *járvulékos* jelzőkkel szerepelnek a szakirodalomban (vö. például BÁRCZI 1967: 132, valamint NYÍRKOS 1987, 1993; bár az utóbbi kutató munkáiban az *inetimologikus* jelző értelmezése az itteninél valamelyest már tágabb).

5.3. A privát szemléletű szómagyarázatok kapcsán külön is kell szólnunk a magyar nyelvtudomány mindmáig legnagyobb pozitívista vállalkozásáról, a GOMBOCZ ZOLTÁN és MELICH JÁNOS nevéhez fűződő, névfejtéseket is szép számmal tartalmazó „Magyar etymologiai szótár” című monumentális munkáról (1914–1930, 1934–1944).

Az újgrammatikus alapon etimologizáló szótár a századeleji (privát szemléletű) analitikus-történeti nyelvészet csúcsteljesítménye; nem véletlen, hogy eredményeit nemcsak a kortárs, de még az újabb (paradigmán belüli) névtani-etimológiai szakirodalom is elismeri. Ahogy KISS LAJOS írja: a szerzők „kiterjeszkedtek a címszók és származékaik hang- és jelentésfejlődésének egész menetére, első előfordulásuk időpontjára, etimológiai kapcsolataik szinte valamennyi részletére, a teljes etimológiai irodalom kritikai áttekintésére. S mindezt az óriási feladatot olyan kivételesen magas színvonalon valósították meg, hogy munkájuknak azóta is alig akad párja a világ etimológiai szótáriródmában” (1970: 57).

Közismert, hogy a szótár maga is a pozitívista szemléletet jellemző teljességigénynek esett áldozatul. A főként szerkesztői munkálatokat végző GOMBOCZ mellett a szómagyarázatok írásában dominánsabb szerepet vállaló MELICH JÁNOS ugyanis egyre terjedelmesebb etimológiákat írt (ehhez lásd például a *Benedék* szócikket: 1914–1930: 354–7). Nem tudott, de valójában nem is akart szelektálni. A munka ennek következtében csak nagyon lassan haladt, vizsgált időszakunk végére a szerzők mindössze a *csobolyó* közszó (illetőleg a *Csiz* személynév; i. m. 1110, 1120) tárgyalásáig jutottak el (1918), de az utolsó, tizenhetedik füzetben is csak a *geburnus*-szal (a *Gebecs* személynévvel; 1934–1944: 1153–4) bezárólag tudták elkészíteni összefoglalónak szánt etimológiai munkájukat. (A szótártorzóról és kiadásának történetéről bővebben lásd KISS 1970: 54–8, 1995: 65–72, NÉMETH 1972a: 86–100, 1972b.)

5.4. A privát szemléletű névmagyarázó elveket és módszereket szem előtt tartva el kell ismernünk: amellett, hogy egy-egy pozitívista alapú etimológiai elképzelés elvi kidolgozása az újgrammatikus nyelvtörténet igen alapos ismeretét igényelte, a névmagyarázatok filológiai megalapozása — hasonlóan napjaink történeti személynévkutatásához — még nagyobb feladatot jelentett. A történeti személynévi adatok ugyanis — az igen szép számú korabeli, a pozitívizmus szellemében készült adatközlés ellenére¹⁴ — nem voltak (és még ma sincsenek)

¹⁴ A 20. század eleji jelentősebb adatközlések között — a teljesség igénye nélkül — említhetjük például a Genealogiai Füzetek, a Történelmi Tár és néhány okmánytárunk névsorait, a Váradi Regestrum megújított kiadását (BOROVSKY–KARÁCSONYI 1903), az 1211-es tihanyi összeírás gondos közlését (ERDÉLYI 1904); WERTNER (1916b–1917a) és JAKUBOVICH (1914, 1915) régi magyar női neveket felvonultató munkáit, valamint IVÁNYI névgyűjteményeit (1914–1915, 1917). Jelentős személynévi anyagot tartalmaz CSÁNKI munkája (1903) is.

módszeresen összegyűjtve, így a névfejtőnek a megfelelő adatok felkutatásához komoly filológiai előmunkákat kellett (és kell ma is) végeznie.

A korabeli névmagyarázó a kisebb-nagyobb adatközlő munkákon kívül a már meglévő etimológiák feltárt adataiból meríthetett, vagy a tulajdonneveket is tartalmazó szótárakat hívhatta segítségül; ám ezek történeti személynévanyagunknak csak egy igen töredékes és rendszertelenül összeválogatott részét tartalmazták (vö. még BENKŐ 1949: 116–8).

5.5. A fáradságos munka ellenére e személynév-magyarázatok mégsem vezettek a pozitivista módszertől elvárt, az abszolút igazságban való hitnek megfelelő egyértelmű etimonokhoz.

Az újgrammatikus személynévfejtés eme bizonytalanságának szemléltetésére — a számtalan idevágó példa közül — ezúttal csupán a *Cseke* névalak etimológiájának történetét említjük.

ZOLNAI GYULA oklevelek anyagát közlő szótárában — korábbi munkák nyelvtörténeti adataira támaszkodva — úgy véli, hogy e személynév a régi magyar *csek(ik)* ’átkel, átgázol’ igéből (vö. SIMONYI–SZARVAS 1890: 397) vagy a göcseji nyelvterületről adatolt *cseke* ’szőlőfajta’ jelentésű névszóból (vö. SZINNYEI 1893–1896: 281) eredhet (SZAMOTA–ZOLNAI 1902–1906: XII, valamint 117–8). MELICH JÁNOS már említett, BALLAGI ALADÁR nem-privát névfejtéseit (köztük a *Cseke* név magyar közszoói eredeztetését is; vö. 1903: 110) tudománytalannak minősítő írása (1904b: 315–6) hatására ZOLNAI azonban hamarosan változtat álláspontján, a szótár bevezetőjében található, MELICH JÁNOST az egyetlen tudományos igazság képviselőjének tekintő hosszás mentegetőzés¹⁵ után a függelékben ugyanis már ennek megfelelő helyreigazítást közöl (SZAMOTA–ZOLNAI 1902–1906: 1136).

Miután MELICH e tanulmányában a *Cseke* személynév idegen (szláv) eredetét — újgrammatikus hangtani szabályszerűségekre hivatkozva — bizonyított (po-

A kisebb (nyelvtudományi fórumokban megjelent) adatközlésekhez lásd még BALOGHY 1914, BARTONIEK 1914, F-Ó 1917, HARSÁNYI 1914, JAKUBOVICH 1917, 1920, JENŐ 1901, KISPÁL 1915, KLINDA 1917, MADZSAR 1917, NAGY 1920, STOLL 1916, SZLÁVIK 1911, VISKI 1915, ZSINKA 1913, 1915 stb.

¹⁵ „Mindezen s más efféle köz magyar szóknak látszó neveket tehát csak kivételképen s a köznévtől nézve kéteseket kétségeimnek határozott kifejezésével iktattam szótáramba, s ha fölvetelükben és értelmezésükben talán többször is tévedtem, legyen mentségem az a körülmény, hogy neveink nyomozása terén MELICH legutóbbi nagybecsű búvárlataiig jóformán alig történt valami nyelvészeti irodalmunkban. És bármily aggályossággal vetettem is a régi neveket mai magyar szavakkal egybe, már szótáram befejeződése előtt is nem egyről vissza kellett vonnom nemcsak habozva tett, de olykor határozott állításomat is, amint a függeléknek *bitó*, *bot*, *buga*, *cseke*, *duda*, illetőleg *karácsony* és *poroszló* cikkei tanúsítják. A további nyomozások bizonyára egyéb ilyen szókat is idegen eredetű neveknek fognak könyvemből magyarázni” (SZAMOTA–ZOLNAI 1902–1906: XII; az idegen eredetet preferáló pozitivista etimologizálásról lásd még BÉKÉS 1997: 151–9).

zitivista) tényként közli¹⁶, kissé meglepő az a tőle és GOMBOCZtól származó későbbi kijelentés, mi szerint a szláv eredeztetés hibás, ugyanis „A *Cseka* > *Cseke* szn. kicsinyítő képzővel alkotott származék (egyébként ismeretlen eredetű) *Csek* szn.-ből” (1914–1930: 912).

A *Cseke* név etimológiáját mellesleg az újabb (paradigmán belüli) személynévtani szakirodalomban sem sikerül egyértelműsíteni: míg például KÁZMÉR MIKLÓS családnévszótárába a legutóbbi, GOMBOCZ–MELICH-féle eredeztetést emeli be (1993: 227), KISS LAJOS lényegében visszatér a korábbi elképzelésekhez, a *Cseke* névalakot ugyanis a szláv eredetű *Csek* személynév származékának gondolja, de lehetségesnek tartja a (MELICHTől laikusnak minősített) közsői eredeztetést is, hiszen a név magyarázata során megemlíti a magyar *csökik* ~ *csefik* ’növésben elmarad’ jelentésű ige -e képzős származékát is (1988b: 533).¹⁷

5.6. A 20. század eleji személynév-magyarázatokat áttekintve azt tapasztaljuk, hogy a privát szemléletű, egyértelmű etimonokat kereső névfejtés tulajdonképpen azért ütközik a bizonytalan származtatás (paradigmán belüli) problémájába, mert a kétes olvasatú, művelődéstörténeti tényezőktől (is) erősen meghatározott, rövid (gyakran egy szótagos) személynévi alakok pozitivista-újgrammatikus módszerrel szinte bármelyik, a magyarral egykor érintkező vagy azzal kulturális kapcsolatban levő nyelvből származtathatók. (Itt jegyzem meg, hogy — közsői példákat említve — ezzel sok tekintetben rokon következtetésre jut SZILÁGYI N. SÁNDOR is a pozitivista etimologizálás elméletét és módszertanát nem-privát nézőpontból bíráló írásában; 1999: 345–9.)

Mivel ennek szemléltetésére a korabeli személynévi etimológiák igen tekintélyes részét idézhetnénk, ezúttal csupán a legnagyobb pozitivista vállalkozás, a „Magyar etymologiai szótár” (GOMBOCZ–MELICH 1914–1930, 1934–1944) gyakorlatából ragadunk ki néhány személynévfejtési kísérletet.

A régi *Ata* névalakot például a szerzők három nyelvből is egyaránt levezethetőnek gondolják, elképzelhetőnek tartják ugyanis, hogy e tulajdonnév egy (egyébként nem adatolt) tör. **Ata* személynévből (vö. köztör. *ata* ’apa’) származik, emellett azonban felvetik a latin személynévi (vö. *Atho*) és a magyar közsői

¹⁶ „S hogy idegen eredetű személynév a *Cseke*, régibb magyar *Cseka*, azt bizonyítja a következő tény: Oly idegen eredetű, első szótagjukban *e*, *i*-féle hanggal, második szótagjukban *a*-val bíró kéttagú közszavak és személynévek, a melyek idő folytán szóvégi *e*-t tüntetnek fel, eredetileg nyelvünkben is *a*-végűek voltak, például: 1055: *mega*: ma *megye*, 1083—95: *dinna*: ma *dinnye*, *szerecsa* (NySz.) ma *szerecsse* stb.; hely- és személynévek 1083—95. *Uueihna* ma *Vinnye*, 1109: *Kinessa* ma *Kenese*, 1111: *Weza* ma Vág-*Vecse*, 11. 12. század: *Geica*, *Geyza* stb. később *Geýcse*, 1116—31: *Fila*: 1219: *File*, 1086—13. száz. átirat: *Bena*: később *Bene* stb. Szabályosan ide sorakozik a *Cseka*, később *Cseke* személynév, illetve helynév is” (1904b: 315–6).

¹⁷ A *Cseke* név eredetének 1925 utáni (az előbbiekkal egyébként megegyező) névtani megítéléséhez lásd még B. LŐRINCZY 1962: 34–5, KNEZSA 1942: 227, MEZŐ–NÉMETH 1972: 116.

(*ata* 'apa', későbbi *atya*) eredeztetés lehetőségét is (i. m. 167–8).¹⁸ Hasonló ehhez a *Bas* ~ *Bás* személynév etimológiája is: a török származás (vö. tör. *baš* 'fej') mellett egyforma eséllyel merülnek fel latin (< *Basilius*, *Blasius*) és német (< úfn. *Basch*) személynévi etimonok is (GOMBOCZ–MELICH 1914–1930: 303).¹⁹ A *Basa* névalak eredeztetése szintén meglehetősen bizonytalan; e tulajdonnév magyarázatával kapcsolatban ugyanis a szerzők a latin *Basilius* személynév mellett egy (nem adatolt) **Ba*- kezdetű (talán szláv eredetű) tulajdonnév szláv vagy magyar kicsinyítő képzős származékát említik meg (GOMBOCZ–MELICH 1914–1930: 304).²⁰

5.7. A korabeli pozitívista nyelvészet képviselői e módszertani buktatóval természetszerűleg nem számolhattak; az abszolút igazságban való hitükből adódóan az egyes (személynévi) etimonokat az újgrammatikus elvek segítségével minden kétséget kizáróan bizonyíthatónak vélték. A 20. század eleji nézetrendszer tudományos eszménye ugyanis „az olyan elfogulatlan elemzés, melynek során objektív, egyértelmű tények tárulnak fel, minthogy — következetes és helyes eljárás esetén — a tárgy önmagában, objektív módon hozzáférhető mivoltában eleve biztosítja önnön megismerhetőségét” (BÉKÉS 1997: 166; vö. még 167–8).

Amint azt a dolgozatban eddig bemutatott esetekből is jól láthatjuk, a tudomány efféle felfogása MELICH JÁNOS nyelvészetére különösen jellemző: a romantikus-liberális BALLAGIVAL szemben tanúsított kritikai magatartás, az etimológiákban tetten érhető teljességigény és tényszerűsége törekvés, valamint az ezekkel párosuló abszolút igazsághit mind a pozitívista tudománykép egyértelmű megnyilvánulásának tekinthető.²¹ (MELICH nyelv- és tudomány szemléleté-

¹⁸ Az *Ata* személynév korabeli (ezzel egybevágó) magyarázatát lásd még GOMBOCZ 1915: 433–4.

¹⁹ E névalak történetével kapcsolatban még tarkábbá válik a kép, ha figyelembe vesszük a 20. század eleji szakirodalom további — ettől némileg eltérő — magyarázatait is.

MELICH korábban a nevet még — igaz, bizonytalanul — csak *a*-val (*Bas*-nak) olvassa, és eredetét az úfn. *Basch* személynévből magyarázza, de megemlíti lehetőségként a *Basilius Baso*, illetve *Base* becéző formáit is (1905: 137). A „Magyar Oklevél-Szótár” csupán latin etimonokat (*Basilius*, *Blasius*) közöl (SZAMOTA–ZOLNAI 1902–1906: 54), WERTNER MÓR viszont — a betűhív formát *Bázs*-nak olvasva — a személynévet csakis a *Basilius*-ból tartja származtathatónak (1916a: 60–2).

²⁰ A személynévfejtés problematikusságáról szólva tanulságos lehet ezt az etimológiát összevetni MELICH JÁNOS korábbi írásaival is, amelyekben a szerző a *Basa* név eredetéről — a fenti bizonytalansággal szemben — még meglepő határozottsággal nyilatkozott: „Ezt a keresztnévet BOD *Blasius* vagy *Basilius* megfelelőjének tartotta. Minthogy *Blasius Bla*- szótagon kezdődik, nem lehet belőle *Ba*-sa diminutívumot alkotni. De nem lehet *Basilius*-ból sem *Basa*. A gör. eredetű *Basilius*-nak a népies magyar *Vászoly* és a görögkeleti szláv *Vasil* neve mutatja, hogy itt új görög ejtés szerint *v* a szókezdő mássalhangzó. A *Basa* név nem is ezekből, hanem a szláv *ba*- gyökérszóból ered, a melyből *Bajko*, *Baja* stb. szláv személynévek valók [...], s melynek az alapjelentése »magicas artes exercere« (1907: 175; vö. még 171, 1904b: 326).

²¹ Ennek kapcsán — a történeti személynév kutatás tárgyköréből vett példákon túl — tanulságos lehet egy pillantást vetni MELICH más témájú munkáinak érveléstechnikájára is, így — többek

ről — kumulatív megközelítésben — lásd még BENKŐ 1957, KISS 1973, 1995, NÉMETH 1972b, ONDRUŠ 1991 stb.)

Noha a MELICH-féle pozitivistá tudománykép a századeleji karteziánus történeti személynévkutatásban (és általában véve a nyelvtudományban) meghatározónak mondható, a korabeli privát szemléletű nyelvészet kutatóinak természetesen nem mindegyikénél tapasztalhatjuk a pozitívizmus e sarkalatos formáját: a 20. század eleji újgrammatikus nyelvészek — a nyelvfelfogásukban latensen jelen lévő nem-privát jegyek arányától függően — a dominánsan pozitivistá nyelv- és tudományszemlélet eltérő formáit képviselhetik.

A MELICH-féle erőteljesen privát tudománykép jóval hajlékonyabb változatát találjuk például az újgrammatikus személynévvizsgálat másik két meghatározó egyéniségének, GOMBOCZ ZOLTÁNNak és PAIS DEZSŐnek a nyelvészetében.

Figyelembe véve GOMBOCZ egyéb témákban írt dolgozatainak sajátosságait²², nem meglepő, hogy — bár személynévtani munkásságát mindvégig a pozitivistá-újgrammatikus etimologizálás határozta meg — névmagyarázatai mégis sokkal liberálisabbak, mint az a kortárs MELICH JÁNOSnál tapasztalható (ehhez lásd főként a WUNDT-féle néplélektan hatásáról tanúskodó „Árpádkori török személynéveink” című írását: 1914c–1915; vö. még 1914a, 1914b, 1916, 1924a). Ezt igazolhatja az a közismert anekdota is, mi szerint amikor GOMBOCZot egy felsőházi tag nevének megfejtésére kérte, a jeles névkutató meglehetősen szkep-

között — a tárgyas ragozás kialakulását boncolgató értekezésének (a kutató nyelv- és tudományfelfogása szempontjából) igen sokat mondó summázatára: „Meggyőződésem, hogy sikerült bizonyítanom, hogy a magyar tárgyas igeragozás és a birtokos személyragozás azonos eredetű. [...] Külön kiemelem, hogy bizonyításomban sohase indultam ki olyan változásokból, amelyek megtörténhettek, hanem csakis olyanokból, amelyek tényleg megtörténtek. Bizonyításomat ezzel tapasztalati: pozitív alapra fektettem” (1914a: 75; a szerző kiemelését töröltem — F. K.).

²² A nem-pozitivistá tudománytörténet-írás nézőpontjából különösen jelentősnek kell tartanunk GOMBOCZ ZOLTÁN nyelvészeti munkásságát, mivel benne a két paradigma sajátos kereszteződését láthatjuk.

GOMBOCZ pályája kezdetén az újgrammatizmus szellemében indul (vö. 1898), időközben azonban megéri a főként humboldti (nem-privát) hagyományokhoz kötődő WUNDT néplélektana (ehhez lásd WUNDT művéről írott ismertetését: 1903/1997), ebből adódóan újabb (az újgrammatikus tanokhoz immár kritikusan viszonyuló) írásaiban — korábbi, privát meghatározottságú nézeteivel sajátosan keveredve — már igen sok wundti (antikarteziánus) motívum is feltűnik (lásd 1921a, 1921b, 1922/1997 stb.). (Nem véletlen, hogy munkássága olyan nagy hatással volt a 20. századi magyar nyelvészet nem-privát zárványának tekinthető KARÁCSONY SÁNDOR nézetrendszerére; ehhez vö. egyfelől SÁNDOR 1999a: 1391, másrészt KÖVENDI–KONTRA 1991.)

E nem-privát jegyek (illetőleg ezek nyelvemléleti következményei) azonban nem válnak tudatossá a kutató nyelvészetében. A kései GOMBOCZ ily módon könnyen lehet a 20. század elején feltűnő strukturalizmus egyik legelső követőjévé; SAUSSURE alaplóművéről is ő tudósít először hazánkban (1924b, vö. még 1926/1997, 1934).

(GOMBOCZ e nyelvemléleti kettősségének más megközelítéséhez vö. még ANTAL 1980; az életmű további — kumulatív szemléletű — bemutatásait lásd BENKŐ 1977, KOVALOVSKY 1955, MELICH 1936, NÉMETH 1972a.)

tikusan (értelmezésében: az újgrammatikus módszertant ezúttal nem-privát nézőpontból tekintve) válaszolt: „Melyik nyelvből parancsolja, méltóságos uram?”.

PAIS DEZSŐ névtani vizsgálatai (és általában véve nyelvészete) ilyen tekintetben éppen a MELICH és GOMBOCZ közti közéleti képviselik: a kutató kezdeti, erőteljesen a történeti adatokhoz kötődő (pozitivist) eljárás módját (vö. 1913a, 1913b, 1914, 1915–1917, 1916, 1918, 1925 stb.) a későbbiekben többször keresztelte romantikus-liberális gondolatmenet (lásd például 1921–1922, valamint 1960).²³

5.8. A személynévfejtésnek az előbbieken részletesen tárgyalt bizonytalanságával (és természetesen a korabeli nyelvészet analitikus beállítottságával) magyarázható a századeleji szakirodalomban a névtipológiák általános hiánya is.

A korabeli közleményekben a személynévi etimológiákat a közreadás érdekében egybeszervező csoportosításokon túl (vö. például GOMBOCZ 1914c–1915, MELICH 1907, 1914b, SIMONYI 1911) mindössze egyetlen valódi, ám ellentmondásoktól sem mentes rendszerezést találunk: PAIS DEZSŐ egyik tanulmányában régi személynéveink jelentéstani osztályozására tesz kísérletet, tipológiájába azonban a szemantikai kategóriákon túl lexikális és pragmatikai szempontok alapján kialakított csoportok is keverednek (1921–1922).

Tudománytörténeti szempontból igen fontos megjegyeznünk, hogy a rendszerező munkák hiánya nem csupán a 20. század eleji személynév kutatást jellemzi, hanem az e tárgykörben íródott későbbi közleményeket is; a közszavak és a történeti helynevek magyarázata terén tapasztalható későbbi (paradigmán belüli) eredményekkel szemben (lásd például BENKŐ 1967–1976, illetve KISS 1988a, 1988b munkákat) a tipológiák elkészítéséhez alapul szolgáló személynévi etimológiákat e nézetrendszerben — a már említett okok miatt — tulajdonképpen mindmáig nem sikerült megnyugtató módon tisztázni.

Újabb személynévtani közleményeinkben a strukturalizmus ily módon — szemben a személynév vizsgálattal az 1930-as évekig párhuzamosan fejlődő történeti helynévkutatással — nemigen érezthette hatását; nem véletlen, hogy történeti személynév kutatásunk lényegileg ma sem lépte túl 20. század eleji analitikus-etimologizáló jellegét (lásd például BENKŐ 1998: 11–57, BERRÁR 1960, FEHÉRTÓI 1969, 1997a, 1997b munkákat).

²³ Igen árulkodó ilyen szempontból a pozitivist paradigm képviselőinek e kettősséggel kapcsolatos véleménye; BENKŐ LORÁND a kutató életművét bemutató könyvének egyik részletében például ezt olvashatjuk: „ez a száraz, tényekhez rögződő, azokat halmozó eljárás mód ugyanakkor csapongó képzelettel, ragyogó fantáziával, páratlan ötletességgel járt együtt. Kötöttségeket nem tűrő, szabad szelleme itt talált magának megfelelő, néha talán túl is lendülő kifutást. Mindezzel a nagyszerű, időtálló kutatási eredmények egész sora is együttjárt ugyan, nem szabad azonban elhallgatni, hogy a feldúsított képzelet némelykor olyan megállapításokhoz vezette [...], amelyek már túlestek az ellenőrizhető, szolid tudomány határain. [...] De ez a fantáziadús szárnyalás ugyanúgy Pais Dezső, mint a szinte földhözragadtnak tűnő adatfetisizmus” (1993: 35–6; vö. még i. m. 30–63, BARCZI 1956).

6. Noha a történeti névkutatás — éppen az előbb részletezett analitikus-etimológiai meghatározottságából adódóan — névelméleti kérdéseket nemigen vetett fel, a névmagyarázatoknak a személynevek jelentéstani jellemzőire utaló elszórt megjegyzéseiből mégis rekonstruálható a tulajdonnevek szemantikájáról kialakított korabeli (privát szemléletű) vélekedés. Míg nem-privát felfogásban a jelentéshasználat elmélete tölt be konstitutív szerepet, az itt tapasztalható tisztán pozitivisták megközelítésben a jelentésfogalom mindig referenciális természetű (vö. BÉKÉS 1997: 83, 89, 138, 213).

6.1. Nem jelentéstani (sokkal inkább terminológiai) kérdés, mégis szükségesnek látszik itt elsőként megemlíteni, hogy a történeti névkutatásban a századelőn (de minden bizonnyal már korábban is) maga a *jelentés* szó elsősorban nem szemantikai értelemben, hanem — a kor névfajtó meghatározottságából adódóan, de kapcsolatban ugyane szó szemantikai használatával is — ’etimon’ jelentésben volt használatos; eszerint ismerni egy név „jelentését” nem egyéb, mint megtalálni a hozzá tartozó alapszót.²⁴

Ennek figyelembevételével válik érthetővé a korabeli szerzők azon eljárása, hogy — az alább bemutatandó szemantikai felfogásnak látszólag ellentmondva — a tulajdonnévi eredetű nevek esetében jelentésként nemegyszer a közvetlen személynévi etimont tüntetik fel.²⁵

6.2. A századeleji közleményekben a közszavak elsődlegességének hosszú idők óta evidenciaként kezelt tételére támaszkodva, de még inkább a *jelentés* szónak az etimon megnevezésére szolgáló használatára alapozva a szemantikai értelemben vett jelentésfogalom (itteni felfogásban: maga az empirikus vagy mentális megfelelő; vö. KÁROLY 1970: 70) megállapításakor — a személynévi használatot, valamint az alapszó és a tulajdonnév esetleges hangalaki-morfológiai eltéréseit figyelmen kívül hagyva — tulajdonnévi és közszói jelentést nem különítene el; e gondolatmenet szerint tehát a tulajdonnévnek és (végső) közszói etimójának jelentése egy és ugyanaz.²⁶ Ilyen tekintetben legfeljebb a névát-

²⁴ A *jelentés* szó ilyen értelmű használatára utalnak például a következő szövegrészek: MELICH 1904b: 324, TOLNAI 1905: 368, WERTNER 1914: 251, 253–5, 1915a: 248, 1915b: 42, 1915c: 348–9, 390, 397, 1916a: 13, 1916b: 151, 204, ZOLNAI 1924: 31.

²⁵ Ezt példázza KARÁCSONYI JÁNOS következő megállapítása is: „Lajkónak írják bevező néven a 1364—74-iki oláh vajdát, Lajkónak írják ugyancsak bevező néven sok magyart és a két név mégsem egyet jelent. Az oláhok Lajkója Vladislaust, a magyaroké Lajost” (1905b: 309). Lásd még GOMBOCZ–MELICH 1914–1930: 909, 943, 1024, MELICH 1905: 148, 1907: 174–5, RÉTHEI PRIKKEL 1916: 210–1, SZ. 1916, WERTNER 1905a: 233, 1914: 255, 301–2, 304, 1915a: 249, 252, 1916a: 58, 61.

²⁶ Ehhez lásd például GOMBOCZ megjegyzését a török eredetű *Biter* névvel kapcsolatban: „E szn. jelentése [...] valószínűleg ‚növekvő’, a *bít-* ‚beendigt sein, fertig sein, wachsen’ igéből” (1914b: 246; vö. még ERDÉLYI 1908: 74, GOMBOCZ 1914b: 243, GOMBOCZ–MELICH 1914–1930: 359, 514, 550, 807, 821, 916, HISTORIKUS 1915, K. 1922, KARÁCSONYI 1917: 14, M. KOSSA 1925: 272, MELICH 1905: 109, 120–1, 129, 130–1, 133, 138–9, 183, 1906a: 50, 52–3, 1907: 167, 1912:

vételek képeznek kivételt; e neveknek ugyanis csak abban a nyelvben lehet (közszoói) jelentésük, ahonnan alapszavuk származik.²⁷

E felfogás jegyében íródott PAIS DEZSŐ „Régi személyneveink jelentéstana” című munkája, amelyben a szerző — a téma első gyakorlati összefoglalásaként — az Árpád-kori nevek ilyen értelemben vett szemantikai tipológiájának elkészítését tűzte ki célul (1921–1922).

6.3. A századeleji történeti névkutatás elméleti érdeklődésének hiányából természetszerűleg következik, hogy noha a 19. század végi, 20. század eleji (paradigmán belüli) nyelvészeti és logikai jelentéstán az itt tapasztalható szemantikai felfogás mellett már modernebb alternatívákat is kínált a (tulajdonnévi) jelentés megragadására, e közleményekben ezek egyáltalán nem éreztették hatásukat; ilyen vagy ezekhez hasonlítható tulajdonnév-értelmezések csak jelentős késséssel tűntek fel a magyar névtani szakirodalomban.²⁸

A közszoói alapú jelentésszemlélet tudománytörténeti jelentőségéről vall ugyanakkor az, hogy — a tulajdonnév szemantikájának megítélésében (és általában a jelentéstánban) azóta végbement lényegi (paradigmán belüli) változások ellenére — e felfogás nyomai még a későbbi közleményekben is észlelhetők, sőt napjaink személynévtani munkáiban is felfedezhetők.

Ennek megnyilvánulásai például a tulajdonnév jelentés nélküliségét (főként SAUSSURE és MILL gondolatmenete nyomán) hirdető GOMBOCZ-féle jelentéstán azon részei, amelyekben a szerző — az előbbi alapfeltevésnek ellentmondva — a leíró személyneveket nem tekinti „valódi” tulajdonneveknek, mivel azok (közszoói) jelentéssel bírnak (1926/1997: 158–9), az áttetsző, de nem leíró nevek esetében pedig a tulajdonnévi használattól független közszoói jelentésről szól (i. m. 156). Ez egyébként egyáltalán nem meglepő, figyelembe véve azt, hogy GOMBOCZ korábban maga is az előző (axiómaként kezelt) álláspont képviselője volt (vö. például 1914b: 243, 246).

101, 1921: 113–4, 1924: 113–4, MLADENOFF 1925: 39, NÉMETH 1925: 274, TOLNAI 1910: 419, TÖRÖK 1911: 130–1, WERTNER 1915c: 290, 298, 1916b: 150, 1917a: 89 stb.).

²⁷ Ilyen MELICH vélekedése az (akkor még) szláv eredetűnek tartott *Cseke* névről: „A hely- és személynevekben előforduló *Cseke* szó a magyar nyelvben értelmetlen, jelentés nélküli, mint közszoó nem is fordul elő” (1904b: 305; vö. még 1906a: 49, valamint SZAMOTA–ZOLNAI 1902–1906: XI.). ZOLNAI még tovább viszi e gondolatmenetet, megítélése szerint ugyanis ezek a tulajdonnevek — mivel a magyarra nézve nincs közszoói jelentésük — nyelvünk szókincsének csupán periférikus részét képezik (i. h.).

²⁸ A jelentést viszonyfogalomként kezelő 19. századi szemantikák gondolatai (lásd KÁROLY 1970: 70) a magyar nyelvtudományban először csak 1926-ban, GOMBOCZ ZOLTÁN munkájában jelennek meg. A korabeli logikai jelentéstán alternatívái közül FREGE kétkomponensű szemantikáját (1892/2000) kell megemlítenünk; ehhez hasonló ugyanis az a tulajdonnévi jelentésfelfogás, amely a magyar szakirodalomban — a GOMBOCZ-féle szemléletet felváltva — 1956-tól képviselteti magát: MARTINKÓ ANDRÁS tanulmánya a tulajdonnevet a denotátumról való ismereteinktől meghatározott jelentés kategóriának tekinti.

A közszoji alapú jelentésszemlélet későbbi utóéletéből a PAIS DEZSŐ tipológijára alapozó (napjainkban is gyakori) névrendszerezéseket említhetjük (ehhez lásd például HAJDÚ MIHÁLY legújabb személynévtani összegzését; 2003: 347–65); de e szemantikai szemlélet latens továbbélésével magyarázható az is, hogy névkutatóink a jelentésbeli névalkotással (értsd: jelölésváltozással) mint névkeletkezési formával rendszerint még manapság sem számolnak. (E megállapítás helynévtani, illetve közszavakra vonatkozó megfelelőit lásd HOFFMANN 1993: 89, valamint KIS 2002: 105).

7. Az újgrammatikus személynévizsgálat egyes jelenségeinek részletes bemutatása után — összegezve annak legfőbb nyelvelméleti tanulságait — a nem-pozitivisták közelítésmódnak köszönhetően nemcsak személynévkutatásunk történeti ágát látjuk új, az eddigiektől különböző megvilágításban, de (általában véve) a korabeli újgrammatikus nézetrendszerrel is a megszokottól némileg eltérő kép tárul elénk.

A korábbi (kumulatív nézőpontú vagy más paradigmafogalommal dolgozó) tudománytörténetek az újgrammatikus iskolát általában mint egységes nyelvszemléletet képviselő irányzatot mutatták be (vö. BYNON 1983/1997: 29–76, 161–83, H. TÓTH 1996: 136–43, ROBINS 1999: 201–6 stb.); de ha szóltak is a pozitivisták gondolatmenetét jellemző belső következetlenségekről, ezeket többnyire magyarázat nélküli ellentmondásokként, azaz tulajdonképpen paradoxonokként kezelték (lásd például BALÁZS 1970, MÁTÉ 1997: 109–15, RÓNA-TAS 1978: 103–8).

A privát–nem-privát nyelvszemléleti kettősség paradigmameghatározó szerepére alapozó tudománytörténeti leírás nézőpontjából — mint láttuk — az újgrammatikus iskola nyelvfelfogása korántsem tekinthető következetes nyelvfilozófiának. Az újgrammatizmus belső ellentmondásai e szemszögből azonban nem valódi paradoxonok, hiszen az uralkodó (pozitivisták) paradigma gondolkodásmódjában felbukkanó latens nem-privát jegyek hatásával könnyen magyarázhatók. (A kumulatív szemléletű tudománytörténet-írás más paradoxonjaihoz vö. még BÉKÉS 1997: 95–103.)

8. A századeleji újgrammatizmus helyzetét ugyanakkor szemlélhetjük ennél általánosabb, tudományelméleti kontextusban is. A történetírás itt alkalmazott, nem-pozitivisták módja ugyanis lehetőséget nyújt arra is, hogy az újgrammatikus személynévkutatás példájának tanulságait az e keretben kidolgozott tudományfilozófiai modellek, így mindenekelőtt az itteni esettanulmány elméleti kiindulópontjául szolgáló BÉKÉS-féle elgondolás (1997) ellenőrzésére, esetleges finomítására használjuk.

BÉKÉS VERA tudománytörténetében rendre a kétféle nézetrendszer „tiszták” (hatalmon lévő vagy elszigetelt) eseteiről szól, és csupán elméletben utal arra a

lehetőségre, hogy valamelyik nézetrendszer gondolatmenetében lappangva a másik paradigmából származó jegyek is megjelenjenek (i. m. 79, 85, 87, 89).

Bár a szerző tisztában van azzal, hogy könyvében a tudományos elméleteket sokkal koherensebbnek, a fennálló paradigmát pedig jóval homogénebbnek tünteti fel, mint az a valóságban tapasztalható, e leegyszerűsítésre — érvelése szerint — alapvető célja, a leendő paradigma és a zárványok közti történeti-genetikus, illetőleg logikai kapcsolatok hatékony feltárása és láttatása érdekében mégis szüksége van (i. m. 87–8).

Ily módon BÉKÉS VERA (bevallottan szélsőséges) modellje „nem ad (nem adhat) számot az egymást követő, összemérhetetlen paradigmák kölcsönhatásáról” (i. m. 88); ez — amint azt az újgrammatikus példa is híven mutatja — csak a paradigmán belüli lappangó zárványelemek módszeres feltárásával, illetőleg ezeknek a modellbe való beillesztésével érhető el.

Ennek megfelelően a BÉKÉS-féle elképzelés itteni, a latens idegen motívumok révén a két nézetrendszer érintkezési pontjait is láttató (a nem-karteziánus nézőponthoz egyébiránt sokkal inkább igazodó) módosításában a paradigmák többé-kevésbé heterogének.

A századeleji újgrammatizmus helyzetét áttekintve is tapasztalhattuk, hogy a mereven pozitivista meghatározottságú újgrammatikusok — az őket ért bírálatok hatására — a privát nyelvszemléletnek a későbbiekben már egy jóval gyengébb (azaz: antikarteziánus elemekkel dúsított) változatát mondhatták magukénak. Az idegen nézetrendszerből származó latens jegyek aránya ugyanakkor nemcsak egy irányzat egészének viszonylatában térhet el: az újgrammatikus MELICH JÁNOS, GOMBOCZ ZOLTÁN és PAIS DEZSŐ itt vázolt pályaképeiből világosan megmutatkozik, hogy a paradigmáknak a lappangó idegen motívumok okozta heterogeneitása akár az egyéni lebontva értelmezhető.

A privát–nem-privát nyelvszemléleti nézőpontok ellentétére alapozó modellnek itteni, a zárványok mellett egyfajta latens paradigmatis kevertséggel is számoló módosításával kapcsolatban ugyanakkor mindenképpen szükséges megjegyezni, hogy az idegen nézetrendszerből eredő motívumok lappangó volta a modell e változatában is — a BÉKÉS-féle elképzelés axiómáinak megfelelően (vö. i. m. 44) — lényegi kitétel marad: a szemléleti kevertség tudatosságának elismerése ugyanis az inkommensurabilitás tételének (erről lásd i. m. 39–42; vö. még FEHÉR M. 1983) tagadásával, végső soron pedig a nem-kumulatív nézőpontú tudománytörténet-írás paradox dekonstrukciójával járna együtt (vö. BÉKÉS 1997: 89).

Mindezeknek megfelelően a modell e módosításában paradigmaváltást (tudományos közéleti és egyéni szinten egyaránt) nemcsak a normál koncepcióval polemizáló zárványelméletek (vö. i. m. 79), de a másik nézetrendszerből bekerült latens jegyek (teljeskörű vagy egyéni) tudatossá válásával keletkező anomáliák is eredményezhetnek (vö. i. m. 85). Ez esetben a (mindkét paradigma nor-

mál szakaszához képest rendkívüli) vitákban ott és csakis ott oldható fel az inkommensurabilitás, ahol az egyes feleknek már van valamilyen korábbi (külső forrásból vagy a belső latens idegen motívumok felismeréséből származó) „zárványélménye” (vö. i. m. 87). „A kommunikációs zavar ilyen módon valóban megszüntethető, mivel ilyenkor a felek összemérhető állításokról, közös nyelven kezdenek kommunikálni” (i. h.). (A paradigmák belső heterogeneitásának ezzel némileg rokon megközelítését és kezelését lásd KAMPIS 2000; a BÉKÉS-féle modell elméleti háttéréhez nyelvészeti vonatkozásban fűzött egyéb megjegyzésekhez vö. SÁNDOR 1999a: 1391, 1999b.)

9. Záró gondolatként jegyzem meg, hogy az itt feltárt paradigmaticus kölcsönhatás nem pusztán egyedi (újgrammatikus) jelenség a nyelvtudományban, hanem — összevetve például a BEZECZKY GÁBORTól feltárt további, szemléleti kevertségről tanúskodó nyelvtudományi esetekkel (vö. 2002: 33–4, 81–7, 105–20) vagy a szociolingvisztika helyzetével (erről lásd például i. m. 13–20, SÁNDOR 1999b: 596–7, 2001: 7–18, SÁNDOR–KAMPIS 2000: 126–7) — egészen általánosnak mutatkozik; „a 19. század vége óta tehát két, eltérő erősségű hagyomány van jelen a nyelvészetben” (BEZECZKY 2002: 39).

Ezt szem előtt tartva úgy vélem, hogy a tudománytörténet-írás itt alkalmazott antikarteziánus alternatívája, illetőleg ennek elméleti háttére — napjaink domináns nyelvészeti hagyományának és egy attól radikálisan eltérő (nem-privát) lingvisztika alapjainak együttes láttatásával — „fontos, esetenként döntő szerepet tölthet be mai, vagy a közeljövőben felmerülő tudományos problémáink megoldásában” (BÉKÉS 1997: 15).

FEHÉR KRISZTINA

Irodalom

- ANTAL LÁSZLÓ (1980): Pszichológizmus és objektivizmus a nyelvtudományban. In: BALÁZS JÁNOS (szerk.): *Nyelvi rendszer és nyelvhasználat*. Budapest. 138–47.
- BALÁZS JÁNOS (1970): A hazai magyar és finnugor nyelvészet története 1850-től 1920-ig. In: SZATHMÁRI ISTVÁN (szerk.): *Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850–1920)*. Budapest. 13–36.
- BALLAGI ALADÁR (1903): *Régi magyar nyelvünk és a Nyelvtörténeti Szótár*. Budapest.
- BALOGHY DEZSŐ (1914): Régi családnevek. *Magyar Nyelvőr* 43: 357–8.
- BÁRCZI GÉZA (1956): Pais Dezső. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND (szerk.): *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Budapest. 9–22.
- BÁRCZI GÉZA (1958): A személynevek. In: UŐ: *A magyar szókincs eredete*. 2. bővített kiadás. Budapest. 123–42.
- BÁRCZI GÉZA (1967): Hangtörténet. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN *A magyar nyelv története*. Budapest. 95–180.

- BÁRCZI GÉZA (1970): Elnöki megnyitó. In: SZATHMÁRI ISTVÁN (szerk.): *Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850–1920)*. Budapest. 9–11.
- BARTONIEK EMMA (1914): Aba. *Magyar Nyelv* 10: 281.
- BÁTKY ZSIGMOND (1917): Veszprém. *Magyar Nyelv* 13: 233.
- BEKE ÖDÖN (1913): Győrffy. *Magyar Nyelvőr* 42: 472–3.
- BEKE ÖDÖN (1914): Ajton, Ajtony. *Magyar Nyelvőr* 43: 226.
- BÉKÉS VERA (1997): *A hiányzó paradigma*. Debrecen.
- BENKŐ LORÁND (1949): A történeti személynévvizsgálat kérdései. *Magyar Nyelv* 45: 116–24, 244–56.
- BENKŐ LORÁND (1957): Gondolatok Melich János nyelvtudományi munkásságáról (Születésének nyolcvanötödik évfordulóján). *Magyar Nyelv* 57: 1–12.
- BENKŐ LORÁND (főszerk.) (1967–1976): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. Budapest.
- BENKŐ LORÁND (1977): Gombocz Zoltán szerepe a magyar történeti nyelvészetben. *Magyar Nyelv* 73: 402–9.
- BENKŐ LORÁND (1993): *Pais Dezső*. Budapest.
- BENKŐ LORÁND (1998): *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest.
- BERRÁR JOLÁN (1960): Női neveink 1400-ig. Bizonytalan és ismeretlen eredetű nevek. In: MIKESY SÁNDOR–PAIS DEZSŐ (szerk.): *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság névtudományi konferenciája. 1958*. Budapest. 154–214.
- BEZECZKY GÁBOR (2002): *Metafora, narráció, szociolingvisztika*. (Modern filológiai füzetek 58. sz.) Budapest.
- B. GERGELY PIROSKA (1977): *A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere*. Bukarest.
- B. LŐRINCZY ÉVA (1962): *Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Az -s ~ -cs képzővel alakult névanyag az ómagyarban*. (Nyelvtudományi Értekezések 33. sz.) Budapest.
- BOROVSKY SAMU–KARÁCSONYI JÁNOS (1903): *Regestrum Varadiense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum, descripta effigie editionis a. 1550 illustratum*. Budapest.
- BYNON, THEODORA (1983/1997): *Történeti nyelvészet*. Budapest.
- CSÁNKI DEZSŐ (1903): *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. 5. kötet. Budapest.
- CSÁNKI DEZSŐ (1906): Helynév-családok. *Magyar Nyelv* 2: 385–95.
- DEME LÁSZLÓ (1974): *Magyar nyelvészeti kutatómunkánkról*. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 137. sz.) Budapest.
- ÉDER ZOLTÁN (1972): *A magyar nyelvtudomány történetére vonatkozó munkálatok az utóbbi negyedszázadban*. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 130. sz.) Budapest.
- ERDÉLYI LÁSZLÓ (1904): A tihanyi apátság népeinek 1211. évi összeírása. *Nyelvtudományi Közlemények* 34: 388–416.
- ERDÉLYI LÁSZLÓ (1908): Átmeneti alakok a magyar vezetéknevek keletkezése idejéből. *Magyar Nyelv* 4: 71–5.
- FEHÉR MÁRTA (1973): A tudományfejlődés kumulativitásának mítosza. *Világosság* 8–9: 469–76.
- FEHÉR MÁRTA (1979): *A tudományfejlődés-elméletek története*. (A filozófia időszerű kérdései 38. sz.) Budapest.

- FEHÉR MÁRTA (1983): *A tudományfejlődés kérdőjelei — A tudományos elméletek inkonzisztibilitásának problémája*. Budapest.
- FEHÉR MÁRTA (1984): Thomas Kuhn tudományfilozófiai „paradigmája”. In: KUHN, THOMAS S. (1962/1984): *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest. 299–322.
- FEHÉRTÓI KATALIN (1969): *A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek*. (Nyelvtudományi Értekezések 68. sz.) Budapest.
- FEHÉRTÓI KATALIN (1997a): Árpád-kori közsói eredetű személynveveinkről. *Magyar Nyelvőr* 121: 71–5.
- FEHÉRTÓI KATALIN (1997b): Árpád-kori *Levente* és *Leue, Lewedi* személynveveink eredete. *Magyar Nyelv* 93: 426–41.
- F-Ó (1917): A Géza név. *Magyar Nyelv* 13: 31.
- FREGE, GOTTLÖB (1892/2000): Jelentés és jelölés. In: UŐ: *Logikai vizsgálódások*. Budapest. 118–47.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1898): *A jelenkori nyelvészet alapelvei*. Budapest.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1903/1997): *Nyelvtörténet és lélektan*. In: UŐ (1997): *Jelentés és nyelvtörténet. Válogatott tanulmányok*. Budapest. 9–72.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1914a): Ajtony. *Magyar Nyelv* 10: 31–3.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1914b): Árpád. *Magyar Nyelv* 10: 282.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1914c–1915): Árpád-kori török személynveveink. *Magyar Nyelv* 10: 241–9, 293–301, 337–42, 11: 145–52, 245–52, 341–6, 433–9.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1916): *Levente*. *Magyar Nyelv* 12: 305–10.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1921a): *Nyelvtörténet, lélektan, társadalmi lélektan. Társadalomtudomány* 1: 97–105.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1921b): Változás és törvény a nyelvtudományban. *Társadalomtudomány* 1: 194–201.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1922/1997): *Nyelvtörténeti módszertan*. In: UŐ (1997): *Jelentés és nyelvtörténet. Válogatott tanulmányok*. Budapest. 73–128.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1924a): Az Oslu nemzetség eredete. *Magyar Nyelv* 20: 23–4.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1924b): Ferdinand de Saussure. *Magyar Nyelv* 20: 141–3.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1926/1997): *Jelentés*. In: UŐ (1997): *Jelentés és nyelvtörténet. Válogatott tanulmányok*. Budapest. 129–94.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1934): Funkcionális nyelvszemlélet. *Magyar Nyelv* 30: 1–7.
- GOMBOCZ ZOLTÁN–MELICH JÁNOS (1914–1930): *Magyar Etymologiai Szótár. 1–10. füzet*. Budapest.
- GOMBOCZ ZOLTÁN–MELICH JÁNOS (1934–1944): *Magyar Etymologiai Szótár. 11–17. füzet*. Budapest.
- HAJDÚ MIHÁLY (2003): *Általános és magyar névtan*. Budapest.
- HARSÁNYI ISTVÁN (1914): Magyar keresztnévek jegyzéke a XVI. század végéről. *Magyar Nyelv* 10: 280–1.
- HISTORIKUS (1909): Néhány helynévről. *Magyar Nyelvőr* 38: 277–8.
- HISTORIKUS (1915): Az *Ady* név. *Magyar Nyelvőr* 44: 446.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993): *Helynevek nyelvi elemzése*. (A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. sz.) Debrecen.
- HORGER ANTAL (1908): Boromissza. *Magyar Nyelvőr* 37: 467–8.
- HORGER ANTAL (1924): György. *Magyar Nyelv* 20: 171–2.
- H. TÓTH IMRE (1996): *A nyelvtudomány története a XX. század elejéig*. Szombathely.

- IVÁNYI BÉLA (1914–1915): Nyelvtörténeti adatok I. *Magyar Nyelv* 10: 135–6, 181–4, 370–6, 11: 83–5.
- IVÁNYI BÉLA (1917): Nyelvtörténeti adatok I. *Magyar Nyelv* 13: 251–9.
- JAKUBOVICH EMIL (1914): Nyelvtörténeti adatok I. (Szemelvények a közlő készülő Oklevélszótár-pótlékából). *Magyar Nyelv* 10: 38–42, 78–83, 234–6, 276–80, 326–8, 426–9.
- JAKUBOVICH EMIL (1915): Nyelvtörténeti adatok. Régi magyar női nevek. *Magyar Nyelv* 11: 280–3, 327–30, 365–9, 423–6, 457–8.
- JAKUBOVICH EMIL (1917): Kinga. *Magyar Nyelv* 13: 300.
- JAKUBOVICH EMIL (1920): A Gyécse (Géza) névhez. *Magyar Nyelv* 16: 124–7.
- JENŐ SÁNDOR (1901): Családnevek. *Magyar Nyelvőr* 30: 254.
- JÓSA JÁNOS (1914): A Gyergyó név. *Magyar Nyelvőr* 43: 33–4.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1979): *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Budapest.
- KAMPIS GYÖRGY (2000): A tudás folytonossága a paradigmák rendszerében. *Világosság* 11–2: 32–42.
- KARÁCSONYI JÁNOS (1905a): Lökösháza. *Magyar Nyelv* 1: 182–3.
- KARÁCSONYI JÁNOS (1905b): Vászoly még sem Basilius. *Magyar Nyelv* 1: 309–11.
- KARÁCSONYI JÁNOS (1908a): Deménd, Deményfalu, Deményháza. *Magyar Nyelv* 4: 127–8.
- KARÁCSONYI JÁNOS (1908b): Semjén, Sömjén. *Magyar Nyelv* 4: 125–7.
- KARÁCSONYI JÁNOS (1908c): Siményfalva. *Magyar Nyelv* 4: 127.
- KARÁCSONYI JÁNOS (1917): Zapolyay az igazi. *Magyar Nyelv* 13: 13–4.
- KARÁCSONYI JÁNOS (1923): Gyán. *Magyar Nyelv* 19: 27–9.
- KARÁCSONYI JÁNOS (1924): Forgolány. *Magyar Nyelv* 20: 1–2.
- KÁROLY SÁNDOR (1970): Két fejezet a magyar szójelentéstan történetéből. In: SZATHMÁRI ISTVÁN (szerk.): *Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850–1920)*. Budapest. 67–76.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1993): *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század*. Budapest.
- KIS TAMÁS (2002): A hangalaki szóalkotás. In: GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ–KOVÁCS MÁRIA (szerk.): *Köszöntő kötet B. Gergely Piroska tiszteletére*. Miskolc. 104–7.
- KISPÁL MIHÁLY (1915): Családnevek. *Magyar Nyelvőr* 44: 90–1.
- KISS LAJOS (1970): Etimológiai vizsgálatok Magyarországon a múlt század közepétől 1920-ig. In: SZATHMÁRI ISTVÁN (szerk.): *Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850–1920)*. Budapest. 47–59.
- KISS LAJOS (1973): *Melich János emlékezete születésének századik évfordulója alkalmából*. Budapest.
- KISS LAJOS (1988a): *Földrajzi nevek etimológiai szótára. I. kötet*. Budapest.
- KISS LAJOS (1988b): *Földrajzi nevek etimológiai szótára. II. kötet*. Budapest.
- KISS LAJOS (1995): *Melich János*. Budapest.
- KLINDA TEOFIL (1917): Családnevek. *Magyar Nyelvőr* 46: 195.
- KNIEZSA ISTVÁN (1942): Az Ecsedi-láp környékének szláv eredetű helynevei. *Magyar Néprajz* 4: 196–232.
- KOVALOVSKY MIKLÓS (1955): *Gombocz Zoltán*. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 91. sz.) Budapest.
- KÖVENDI DÉNES–KONTRA GYÖRGY (1991): Karácsony Sándor nyelvészeti-pedagógiai munkássága. In: KISS JENŐ–SZÜTS LÁSZLÓ (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Budapest. 424–30.

- K. P. (1922): [A *Veszprém* névről]. *Magyar Nyelv* 18: 214.
- KUHN, THOMAS S. (1962/1984): *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest.
- LOSONCZI ZOLTÁN (1915): Egy német krónika magyar szavai. *Magyar Nyelvőr* 44: 255–62.
- LŐRINCZE LAJOS (1951): Szempontok és adatok személyneveink újkori történetéhez. *Magyar Nyelvjárások* 1: 64–94.
- MADZSAR IMRE (1914): Ajtony, Altun. *Magyar Nyelv* 10: 42.
- MADZSAR IMRE (1917): Gizella. *Magyar Nyelv* 13: 84–5.
- MARTINKÓ ANDRÁS (1956): A tulajdonnév jelentéséhez. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND (szerk.): *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Budapest. 189–95.
- MÁTÉ JAKAB (1997): *A 19. századi nyelvtudomány rövid története*. Budapest.
- MELEGDI JÁNOS (1919): Dózsa. *Magyar Nyelv* 15: 137.
- MELICH JÁNOS (1903): Régi magyar női személynév. *Magyar Nyelvőr* 32: 233–4.
- MELICH JÁNOS (1904a): Laikusok évada (A Nyelvtörténeti Szótár bírálatáról). *Magyar Nyelvőr* 33: 121–33.
- MELICH JÁNOS (1904b): »Ritus explorandae veritatis«. *Magyar Nyelvőr* 33: 305–27.
- MELICH JÁNOS (1905): *Szláv jövevényszavaink. I. kötet. 2. rész. A magyar nyelv keresztény terminológiája*. Budapest.
- MELICH JÁNOS (1906a): Adatok hazánk honfoglaláskori s X–XII. századi helyneveinek értelmezéséhez. *Magyar Nyelv* 2: 49–58, 97–106.
- MELICH JÁNOS (1906b): A magyar–hún monda néhány tulajdonnevééről. *Magyar Nyelv* 2: 158–61.
- MELICH JÁNOS (1907): Az Árpád-kori becéző keresztnevek egy csoportjáról. *Magyar Nyelv* 3: 165–76.
- MELICH JÁNOS (1912): Vác. *Magyar Nyelvőr* 41: 97–103.
- MELICH JÁNOS (1913): Ajton, Ajtony. *Magyar Nyelv* 9: 352–6.
- MELICH JÁNOS (1914a): *A magyar tárgyas igeragozás (Alaktani fejtegetés)* (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 14. sz.). Budapest.
- MELICH JÁNOS (1914b): Keresztneveinkről. *Magyar Nyelv* 10: 97–107, 149–56, 193–9, 249–55.
- MELICH JÁNOS (1916): Tétény, Kaza, Majtény. *Magyar Nyelv* 12: 231–2.
- MELICH JÁNOS (1919): Dézs. *Magyar Nyelv* 15: 125–7.
- MELICH JÁNOS (1921): Mén és Pásztó. *Magyar Nyelv* 17: 113–4.
- MELICH JÁNOS (1923): A helynevek egy csoportjáról. *Magyar Nyelv* 19: 105–11, 137–42.
- MELICH JÁNOS (1924): Sarolt. *Magyar Nyelv* 20: 110–5.
- MELICH JÁNOS (1936): Gombocz Zoltán emlékezete. *Magyar Nyelv* 32: 65–86.
- MELICH JÁNOS (1940): *Latin jövevényszavaink végződésének alakulásáról* (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 52. sz.). Budapest.
- MEZŐ ANDRÁS–NÉMETH PÉTER (1972): *Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helynévtára*. Nyíregyháza.
- MIKESY SÁNDOR (1970): Személynév kutatásunk első szakaszához. *Magyar Nyelv* 66: 197–207.
- M. J. (1922a): [A *Gömör* névről.] *Magyar Nyelv* 18: 144.
- M. J. (1922b): [A *Lőrinc* névről.] *Magyar Nyelv* 18: 188.
- M. KOSSA GYULA (1925): Csoma. *Magyar Nyelv* 21: 272–3.

- MLADENOFF ISTVÁN (1925): Oldamur és Eltimir. *Magyar Nyelv* 21: 38–9.
- NAGY GYULA (1920): Nyelvtörténeti adatok III. Személy- és ragadványnevek. *Magyar Nyelv* 16: 152–3.
- NÉMETH GYULA (1922): Karczag. *Magyar Nyelv* 18: 125–7.
- NÉMETH GYULA (1925): Debrecen nevének eredete. *Magyar Nyelv* 21: 273–4.
- NÉMETH GYULA (1972a): *Gombocz Zoltán*. Budapest.
- NÉMETH, J. (1972b): J. Melich und das Etymologische Wörterbuch der ungarischen Sprache. *Acta Linguistica* 22: 18–22.
- NYIRKOS ISTVÁN (1987): *Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban*. Debrecen.
- NYIRKOS ISTVÁN (1993): *Az inetimologikus magánhangzók a magyarban*. Debrecen.
- ONDRUŠ, ŠIMON (1991): Melich János etimológiai — mai szemmel. In: KISS JENŐ–SZÜTS LÁSZLÓ (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Budapest. 602–12.
- PAIS DEZSŐ (1913a): A Teobald keresztnévből származó személy- és helyneveink. *Magyar Nyelv* 9: 31–3.
- PAIS DEZSŐ (1913b): Milej. *Magyar Nyelv* 9: 176–7.
- PAIS DEZSŐ (1914): Uraj és Halmaj. *Magyar Nyelv* 10: 131–3.
- PAIS DEZSŐ (1915–1917): Néhány -ej végű szláv személynév a magyarban. *Nyelvtudományi Közlemények* 44: 326–32.
- PAIS DEZSŐ (1916): A *Sixtus* keresztnév magyarosításai. *Magyar Nyelv* 12: 365–70.
- PAIS DEZSŐ (1918): Ugra, Ug, Ugod, Ugocsa. *Magyar Nyelv* 14: 193–6.
- PAIS DEZSŐ (1921–1922): Régi személyneveink jelentéstana. *Magyar Nyelv* 17: 158–63, 18: 26–34, 93–100.
- PAIS DEZSŐ (1925): A lat. Philippus magyar származékai. *Magyar Nyelv* 21: 109–14.
- PAIS DEZSŐ (1960): Szempontok Árpád-kori személyneveink vizsgálatához. In: MIKESY SÁNDOR–PAIS DEZSŐ (szerk.): *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság névtudományi konferenciája. 1958*. Budapest. 93–105.
- PAPP LÁSZLÓ (1970): Személynév-vizsgálat a Magyar Nyelv megindulása előtt. In: SZATHMÁRI ISTVÁN (szerk.): *Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850–1920)*. Budapest. 61–6.
- PROHÁSZKA JÁNOS (1913): Gyergyó. *Magyar Nyelvőr* 42: 330–1.
- PRÖHLE VILMOS (1913): Ajtony és Bulcsu. *Magyar Nyelvőr* 42: 445–8.
- RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ (1923–1927): Török eredetű helynevek. *Nyelvtudományi Közlemények* 46: 464–9.
- RÉTHEI PRIKKEK MARIÁN (1916): Bence. *Magyar Nyelvőr* 45: 210–3.
- ROBINS, ROBERT HENRY (1999): *A nyelvészet rövid története*. Budapest.
- RÓNA-TAS ANDRÁS (1978): *A nyelvrokonság. Kalandozások a történeti nyelvtudományban*. Budapest.
- SÁGI ISTVÁN (1914): Aglent. *Magyar Nyelv* 10: 221–4.
- SÁNDOR KLÁRA (1999a): A hiányzó paradigma. *Magyar Tudomány* 1999/11: 1387–92.
- SÁNDOR KLÁRA (1999b): A megtalált paradigma. *Magyar Filozófiai Szemle* 1999/4–5: 595–606.
- SÁNDOR KLÁRA (2001): Szociolingvisztikai alapismeretek. In: UŐ (szerk.): *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás*. Szeged. 7–48.
- SÁNDOR KLÁRA–KAMPIS GYÖRGY (2000): Nyelv és evolúció. *Replika* 40: 125–43.
- SAUSSURE, FERDINAND DE (1916/1997): *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Budapest.
- SIMONYI ZSIGMOND (1911): Becéző nevek. *Magyar Nyelvőr* 40: 134–5.

- SIMONYI ZSIGMOND (1915): Népetimológia. *Magyar Nyelvőr* 44: 324–6.
- SIMONYI ZSIGMOND–SZARVAS GÁBOR (szerk.) (1890): *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig. 1. kötet.* Budapest.
- SIMONYI ZSIGMOND–SZARVAS GÁBOR (szerk.) (1891): *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig. 2. kötet.* Budapest.
- SIMONYI ZSIGMOND–SZARVAS GÁBOR (szerk.) (1893): *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig. 3. kötet.* Budapest.
- STOLL ERNŐ (1916): Családnevek I. Nyíregyháza és öslakóinak nevei. *Magyar Nyelvőr* 45: 268–9.
- SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA (1902–1906): *Magyar Oklevél-Szótár.* Budapest.
- SZ. I. (1916): Izsók. *Magyar Nyelv* 12: 26.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR (1999): A szent mókus, avagy a módszer buktatói. In: POZSGAI PÉTER (szerk.): *Tűzcsiholó. Írások a 90 éves Lükő Gábor tiszteletére.* Budapest. 345–65.
- SZINNYEI JÓZSEF (szerk.) (1893–1896): *Magyar tájszótár. 1. kötet.* Budapest.
- SZLÁVIK FERENC (1911): Székely családnevek. *Magyar Nyelvőr* 40: 143.
- TOLNAI VILMOS (1905): A magyar keresztnevekről. *Magyar Nyelv* 1: 367–8.
- TOLNAI VILMOS (1910): Nemere. *Magyar Nyelv* 6: 418–9.
- TÖRÖK JÁNOS (1911): A Szemere név eredete. *Magyar Nyelvőr* 40: 130–1.
- VISKI KÁROLY (1915): A szófajító szótárhoz II. *Magyar Nyelvőr* 44: 224–6.
- WERTNER MÓR (1905a): Apsa. *Magyar Nyelv* 1: 232–3.
- WERTNER MÓR (1905b): Servesty. *Magyar Nyelv* 1: 233.
- WERTNER MÓR (1913): Régi nevek. *Magyar Nyelvőr* 42: 427–8.
- WERTNER MÓR (1914): Régi nevekről. *Magyar Nyelvőr* 43: 250–8, 301–6.
- WERTNER MÓR (1915a): Az Oklevélszótár néhány kérdéséhez. *Magyar Nyelvőr* 44: 245–55.
- WERTNER MÓR (1915b): Forgolány. *Magyar Nyelvőr* 44: 41–2.
- WERTNER MÓR (1915c–1916a): Névmagyarázatok. *Magyar Nyelvőr* 44: 289–300, 346–54, 387–97, 45: 13–8, 53–62.
- WERTNER MÓR (1916b–1917a): Régi magyar női nevek. *Magyar Nyelvőr* 45: 145–52, 202–10, 298–318, 359–73, 46: 10–8, 83–90.
- WERTNER MÓR (1917b): Cigány és Zigány. *Magyar Nyelvőr* 46: 146–9.
- ZOLNAI GYULA (1924): Az Oklevél-Szótárhoz. *Magyar Nyelvőr* 53: 31–2.
- ZSINKA FERENCZ (1913, 1915): Nyelvtörténeti adatok II. (A Magyar Nemzeti Múzeum törzsgyűjteményéből). *Magyar Nyelv* 9: 131–3, 11: 129–31.